МІНІСТЕРСТВО ФІНАНСІВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет податкової справи, обліку та аудиту
Кафедра обліку та аудиту

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему: «ПОДАТКОВИЙ АУДИТ, ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ЧЕРЕЗ ПРОТИДІЮ НЕСПЛАТИ ПОДАТКІВ ТА УХИЛЕННЮ ВІД ОПОДАТКУВАННЯ»

Здобувача вищої освіти другого (магістерського) рівня
ІІ курсу, групи ОМФЗ-24-1 ,
спеціальності 071 «Облік і оподаткування»
освітня програма «Державний аудит; судово-економічна експертиза у фінансових розслідуваннях»

підпис здобувача вищої освіти — Чепіль С.О.

Науковий керівник — *підпис* — Савченко А.М., к.е.н., доцент

Гарант освітньо-професійної програми — *підпис* — Рябчук О.Г., к.е.н., доцент

Допущено до захисту рішенням кафедри
протокол від «26» січня 2026 № 14

Завідувач кафедри — *підпис* — Лісовий А.В., д.е.н., професор

Ірпінь – 2026

Реєстрація №14 19.01.2026 _____
(дата) (підпис відповідальної особи)

Результати перевірки до захисту 19.01.2026 _____
(до захисту, на доопрацювання) (дата) (підпис)

Результат захисту 100/5 (А) 06.02.26 _____
(оцінка) (дата) (підпис)

Голова комісії: _____ Лавренківський М.
(підпис) (ініціали, ПІБ)

Члени комісії: _____ Савченко А.М.
(підпис) (ініціали, ПІБ)

_____ Банасюк О.В.
(підпис) (ініціали, ПІБ)

_____ Лісовий А.В.
(підпис) (ініціали, ПІБ)

БЛАНК ОЦІНЮВАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Об'єкти контролю	Діапазон оцінки в балах	Фактична кількість балів	Примітки	Дата, ПІБ
ОЦІНЮВАННЯ РОБОТИ НАУКОВИМ КЕРІВНИКОМ				
1. Зміст роботи (наукова і практична значимість роботи, її наукова новизна, глибина дослідження, здатність екстраполяції теоретичних висновків до практичних ситуацій, наявність сильних і слабких сторін, логічність та послідовність викладення матеріалу тощо)	від 0 до 30	30		
2. Рівень підготовки здобувача (володіння професійною термінологією, вміння здійснювати аналіз, приймати рішення, вносити пропозиції тощо)	від 0 до 10	10		
3. Ставлення здобувача до виконуваної роботи (дотримання календарного плану, урахування пропозиційі зауважень наукового керівника, оформлення роботи тощо)	від 0 до 10	10		
РАЗОМ БАЛІВ	**від 0 до 50**	50		
ОЦІНЮВАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ КОМІСІЄЮ ПО ЗАХИСТУ				
1. Доповідь	від 0 до 10	10		
2. Роздатковий матеріал	від 0 до 5	5		
3. Знання теоретичного та практичного матеріалу, вміння відповідати на запитання	від 0 до 25	25		
4. Апробація (участь у конференціях, публікація статті)	від 0 до 10	10		
РАЗОМ БАЛІВ	**від 0 до 50**	50		
ЗАГАЛЬНА КІЛЬКІСТЬ БАЛІВ	**від 0 до 100**	100		

ПЕРЕВЕДЕННЯ ОЦІНКИ ЗА 100-БАЛЬНОЮ ШКАЛОЮ ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКАЛИ ТА ШКАЛИ

Оцінка за 100-бальною шкалою	Оцінка за шкалою ЕКТС	Оцінка за національною шкалою	Дата	П.І.П.: голови, членів комісії, секретаря, (підпис)
100	A	5	06.02.	

Правила переведення оцінок до національної шкали та шкали ЕКТС

Оцінка за 100-бальною шкалою	Оцінка за шкалою ЄКТС	Оцінка за національною шкалою
90-100	A	5 (відмінно)
80-89	B	4 (добре)
70-79	C	
60-69	Д	3 (задовільно)
50-59	E	
35-49	ЄХ	2 (незадовільно)

АНОТАЦІЯ
«ПОДАТКОВИЙ АУДИТ, ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ЧЕРЕЗ ПРОТИДІЮ НЕСПЛАТИ ПОДАТКІВ ТА УХИЛЕННЮ ВІД ОПОДАТКУВАННЯ»

Мета роботи полягає у теоретичному обґрунтуванні ролі податкового аудиту як ключового механізму детінізації економіки України та розробці практичних рекомендацій щодо вдосконалення системи податкового контролю в умовах сучасних викликів.

Завданнями роботи є систематизація теоретичних підходів до трактування тіньової економіки та обґрунтування функцій податкового аудиту у процесах детінізації; аналіз динаміки рівня тіньової економіки в Україні та оцінка масштабів податкових втрат; дослідження основних схем ухилення від сплати ПДВ, податку на прибуток та ПДФО; оцінка ефективності контрольно-перевірочної діяльності Департаменту податкового аудиту ДПС України; обґрунтування напрямів удосконалення ризико-орієнтованої моделі відбору платників для перевірок; розробка рекомендацій щодо масштабування електронного аудиту через впровадження SAF-T UA.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні засади та практичні аспекти організації податкового аудиту в системі протидії ухиленню від оподаткування та детінізації економіки.

Об’єктом дослідження виступає процес здійснення податкового аудиту як інструменту детінізації економіки України.

Базою дослідження виступають дані контрольно-перевірочної діяльності Департаменту податкового аудиту ДПС України, показники рівня тіньової економіки та податкових надходжень до Зведеного бюджету за 2021 – 2024 роки, нормативно-правові акти у сфері податкового адміністрування, наукові праці вітчизняних та зарубіжних дослідників з проблем детінізації економіки.

За результатами дослідження сформульовано пропозиції щодо підвищення ефективності податкового аудиту на основі впровадження ризико-орієнтованих підходів, цифрових інструментів контролю та удосконалення методичного забезпечення контрольно-перевірочної діяльності, зокрема шляхом розвитку електронного аудиту.

Одержані результати можуть бути використані у практичній діяльності податкових органів при вдосконаленні методології податкового аудиту, розробці критеріїв ризико-орієнтованого відбору платників для перевірок.

Дипломна робота містить 58 сторінок, 5 таблиць, 18 рисунків, список використаних джерел з 28 найменувань, 3 додатків.

Ключові слова: податковий аудит, детінізація економіки, тіньова економіка, податкові втрати, ухилення від оподаткування, ризико-орієнтований підхід, електронний аудит, SAF-T UA, податковий контроль, схеми мінімізації податків.

Рік виконання дипломної роботи 2024 – 2025 роки.

Рік захисту роботи 2026 рік.

ANNOTATION
«TAX AUDIT AS A TOOL FOR DE-SHADOWING THE ECONOMY THROUGH COUNTERACTING TAX NON-PAYMENT AND TAX EVASION»

The purpose of this study is to provide a theoretical justification of the role of tax audit as a key mechanism for de-shadowing the economy of Ukraine and to develop practical recommendations for improving the tax control system under current challenges.

The objectives of the study include systematization of theoretical approaches to the interpretation of the shadow economy and substantiation of the functions of tax audit in de-shadowing processes; analysis of the dynamics of the shadow economy in Ukraine and assessment of the scale of tax losses; examination of the main schemes of evasion of value-added tax, corporate income tax and personal income tax; evaluation of the effectiveness of control and audit activities of the Tax Audit Department of the State Tax Service of Ukraine; substantiation of directions for improving the risk-oriented model of selecting taxpayers for audits; development of recommendations for scaling electronic audit through the implementation of SAF-T UA.

The subject of the study comprises theoretical, methodological and practical aspects of organizing tax audit within the system of counteracting tax evasion and de-shadowing the economy.

The object of the study is the process of conducting tax audit as an instrument for de-shadowing the economy of Ukraine.

The research base includes data on control and audit activities of the Tax Audit Department of the State Tax Service of Ukraine, indicators of the shadow economy level and tax revenues to the Consolidated Budget for 2021 – 2024, regulatory and legal acts in the field of tax administration, as well as scientific works of domestic and foreign researchers on issues of economic de-shadowing.

Based on the results of the study, proposals were formulated to increase the effectiveness of tax audit through the implementation of risk-oriented approaches, digital control tools and improvement of methodological support for control and audit activities, in particular through the development of electronic audit.

The obtained results may be used in the practical activities of tax authorities when improving the methodology of tax audit and developing criteria for the risk-oriented selection of taxpayers for audits.

The thesis consists of 58 pages, 5 tables, 18 figures, a list of references containing 28 sources, and 3 appendices.

Keywords: tax audit, de-shadowing of the economy, shadow economy, tax losses, tax evasion, risk-oriented approach, electronic audit, SAF-T UA, tax control, tax minimization schemes.

Year of thesis completion: 2024 – 2025.

Year of defense: 2026.

ЗМІСТ

ВСТУП 7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПОДАТКОВОГО АУДИТУ, ЯК ІНСТРУМЕНТУ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ЧЕРЕЗ ПРОТИДІЮ НЕСПЛАТИ ПОДАТКІВ ТА УХИЛЕННЮ ВІД ОПОДАТКУВАННЯ 10
1.1. Теоретичні засади детінізації економіки України 10
1.2. Методичні основи податкового аудиту у боротьбі з ухиленням від сплати податків 15
1.3. Аналіз стану та динаміки тіньової економіки в Україні та її вплив на податкові надходження 24
РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПОДАТКОВОГО АУДИТУ У ПРОТИДІЇ НЕСПЛАТІ ПОДАТКІВ ТА УХИЛЕННЮ ВІД ОПОДАТКУВАННЯ 33
2.1. Основні схеми ухилення від сплати податку на додану вартість та механізми їх виявлення 33
2.2. Аналіз способів мінімізації та ухилення від сплати податку на прибуток підприємств 39
2.3. Схеми ухилення від сплати податку на доходи фізичних осіб та можливості щодо їх попередження 43
РОЗДІЛ 3. ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПОДАТКОВОГО АУДИТУ, ЯК ІНСТРУМЕНТУ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ЧЕРЕЗ ПРОТИДІЮ НЕСПЛАТИ ПОДАТКІВ ТА УХИЛЕННЮ ВІД ОПОДАТКУВАННЯ 49
ВИСНОВКИ 56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 59
ДОДАТКИ 62

ВСТУП

В умовах сучасного розвитку економіки України особливої актуальності набуває проблема тінізації економіки та ухилення від сплати податків. Ця проблематика має системний характер та негативно впливає на соціально-економічний розвиток держави, призводячи до значних втрат бюджетних надходжень та викривлення механізмів конкуренції.

Податковий аудит виступає одним із ключових інструментів державного контролю, спрямованим на виявлення та запобігання податковим правопорушенням, забезпечення повноти та своєчасності надходження податків до бюджету. В умовах постійного вдосконалення схем ухилення від оподаткування та зростання масштабів тіньової економіки, підвищення ефективності податкового аудиту набуває особливого значення.

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю вдосконалення теоретичних засад та практичних механізмів проведення податкового аудиту як інструменту протидії тінізації економіки та ухиленню від оподаткування. Особливої ваги набуває потреба в розробці нових підходів до організації податкового аудиту з урахуванням сучасних викликів та загроз, пов’язаних із використанням складних схем мінімізації податкових зобов’язань.

Теоретичну основу дослідження склали праці провідних вітчизняних та зарубіжних науковців, які досліджували проблеми податкового аудиту та детінізації економіки, зокрема: В.А. Валігури, О.М. Десятнюк, А.І. Крисоватого, А.Я. Кізими, В.М. Мельника, А.М. Соколовської та інших. Однак, незважаючи на значний науковий доробок, окремі аспекти використання податкового аудиту як інструменту детінізації економіки потребують подальшого дослідження та вдосконалення.

Метою роботи є теоретичне обґрунтування та розробка практичних рекомендацій щодо вдосконалення механізмів податкового аудиту як інструменту детінізації економіки через протидію несплаті податків та ухиленню від оподаткування.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

- дослідити теоретичні засади податкового аудиту та його роль у системі державного фінансового контролю;
- проаналізувати сучасний стан та тенденції розвитку тіньової економіки в Україні;
- визначити основні схеми ухилення від оподаткування та методи їх виявлення;
- оцінити ефективність існуючих механізмів податкового аудиту;
- розробити пропозиції щодо вдосконалення методики проведення податкового аудиту;
- запропонувати напрями підвищення результативності податкового аудиту в контексті детінізації економіки.

Об’єктом дослідження є процес здійснення податкового аудиту як інструменту детінізації економіки.

Базою дослідження є статистичні матеріали Державної податкової служби України, зокрема дані Департаменту податкового аудиту, а також показники податкових надходжень, рівня тіньової економіки та результати контрольно-перевірочної роботи за 2021 – 2024 роки.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні засади та практичні аспекти організації податкового аудиту в системі протидії ухиленню від оподаткування.

Методи дослідження використано загальнонаукові методи аналізу й синтезу – для узагальнення теоретичних підходів до сутності тіньової економіки та податкового аудиту; методи статистичного аналізу – для оцінки динаміки тіньового сектору та податкових втрат; порівняльний метод – для дослідження ефективності контрольно-перевірочної діяльності; графічні та табличні методи – для наочного представлення результатів дослідження; системний підхід – для обґрунтування напрямів удосконалення податкового аудиту.

Джерелами інформації є офіційні матеріали ДПС України, нормативно-правові акти у сфері податкового адміністрування, а також наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в обґрунтуванні напрямів удосконалення податкового аудиту на засадах ризико-орієнтованості та цифровізації, зокрема шляхом розвитку електронного аудиту та посилення превентивної складової податкового контролю.

Практична значущість результатів дослідження полягає в можливості використання запропонованих рекомендацій у діяльності податкових органів при вдосконаленні методології податкового аудиту, формуванні критеріїв ризико-орієнтованого відбору платників податків для перевірок та підвищенні результативності контрольно-перевірочної роботи.

Апробація роботи за матеріалами дослідження опубліковано дві наукові статті:

1) Савченко А. М., Чепіль С. О. Оцінка ефективності податкового контролю у протидії схемам ухилення від сплати податку на додану вартість. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: Економічні науки. 2025. № 12.

2) Савченко А. М., Чепіль С. О. Податковий аудит як ключовий інструмент детінізації економіки України. Економіка та суспільство. Серія: Облік і оподаткування. 2025. № 81.

Структура роботи: складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПОДАТКОВОГО АУДИТУ, ЯК ІНСТРУМЕНТУ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ЧЕРЕЗ ПРОТИДІЮ НЕСПЛАТИ ПОДАТКІВ ТА УХИЛЕННЮ ВІД ОПОДАТКУВАННЯ

1.1. Теоретичні засади детінізації економіки України

В умовах сучасної глобалізації та глибоких трансформаційних процесів, що відбуваються в Україні, тіньова економіка залишається однією з головних перешкод на шляху до економічного процвітання та сталого розвитку. Значні масштаби становлять серйозну загрозу для стабільності соціально-економічної системи країни. Особливо це стало помітно під час кризових явищ, таких як пандемія COVID-19, коли вітчизняний бізнес був змушений шукати нові стратегії для збереження прибутків та мінімізації витрат. Це призвело до того, що значна частина суб’єктів господарювання перемістилася до неформального сектору. Для економіки України, яка перебуває у стані постійних змін, подібні тенденції не лише гальмують зростання, а й мають руйнівний характер, особливо з огляду на брак ефективних регуляторних інструментів та недостатній досвід державного управління у цій сфері.

Процес детінізації економіки є вкрай важливим та невідкладним. Він не тільки сприяє виходу з кризових станів, а й виступає ключовим фактором сталого економічного зростання держави. У зв’язку з цим, наукові дослідження у цій сфері мають на меті детальний аналіз концепції «детінізації економіки» та вивчення її значення для формування оптимальних умов, що забезпечують стійкий економічний розвиток України.

Одним із перших, хто оцінив масштаби тіньової економіки, був американський соціолог Е. Файге, який зробив це наприкінці 1970-х років [23]. Він також став одним із перших, хто запропонував її теоретичне визначення, інтерпретуючи тіньову економіку як будь-яку економічну діяльність, що з різних причин не враховується та не включається до валового внутрішнього продукту. У своїх подальших працях Е. Файге [23] зосередився на неформальній складовій

тінізації з «економічної» перспективи, пропонуючи класифікувати її на недекларовану, незареєстровану та незаконну економіку.

На думку зарубіжного науковця К. Вільямс [28], тінізація економіки є закономірною відповіддю на високе податкове навантаження, корумпованість державного апарату та надмірне втручання у ринкові механізми, що спонукає працівників приймати раціональне економічне рішення про добровільний вихід з офіційної економіки, щоб уникнути фінансових витрат, а також часу та зусиль, пов’язаних з офіційною реєстрацією.

На думку вітчизняного науковця З. С. Варналія, «тіньова економіка» є складним соціально-економічним явищем, яке представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих (як протиправних, так і законних, але аморальних) економічних відносин між суб’єктами економічної діяльності щодо отримання надприбутків за рахунок приховування доходів та ухилення від сплати податків [2, с. 430].

Незважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених тіньовій економіці, єдиного, загальновизнаного визначення цього явища, яке б повною мірою відображало його сутність, досі не існує. Причини цих розбіжностей та дискусій пов’язані не лише з різними інтерпретаціями самого поняття тіньової економіки, але й з багатогранністю чинників, що призводять до її виникнення та тривалого існування.

Враховуючи багатогранність підходів до розуміння тіньової економіки та необхідність чіткого визначення для подальшого дослідження, пропонуємо власне визначення «тіньової економіки». Вона розглядається як сукупність економічних відносин та видів діяльності, що свідомо приховуються від державного контролю та оподаткування, здійснюються поза межами офіційного правового поля або з порушенням встановлених норм, з метою отримання особистої чи групової вигоди, що призводить до недоотримання бюджетних надходжень, спотворення конкуренції та підриву соціально-економічної стабільності держави.

Для розуміння механізмів детінізації економіки необхідно розглянути сектори тіньової економіки та їх вплив на економічну систему держави, які виокремлено на рис.1.1.

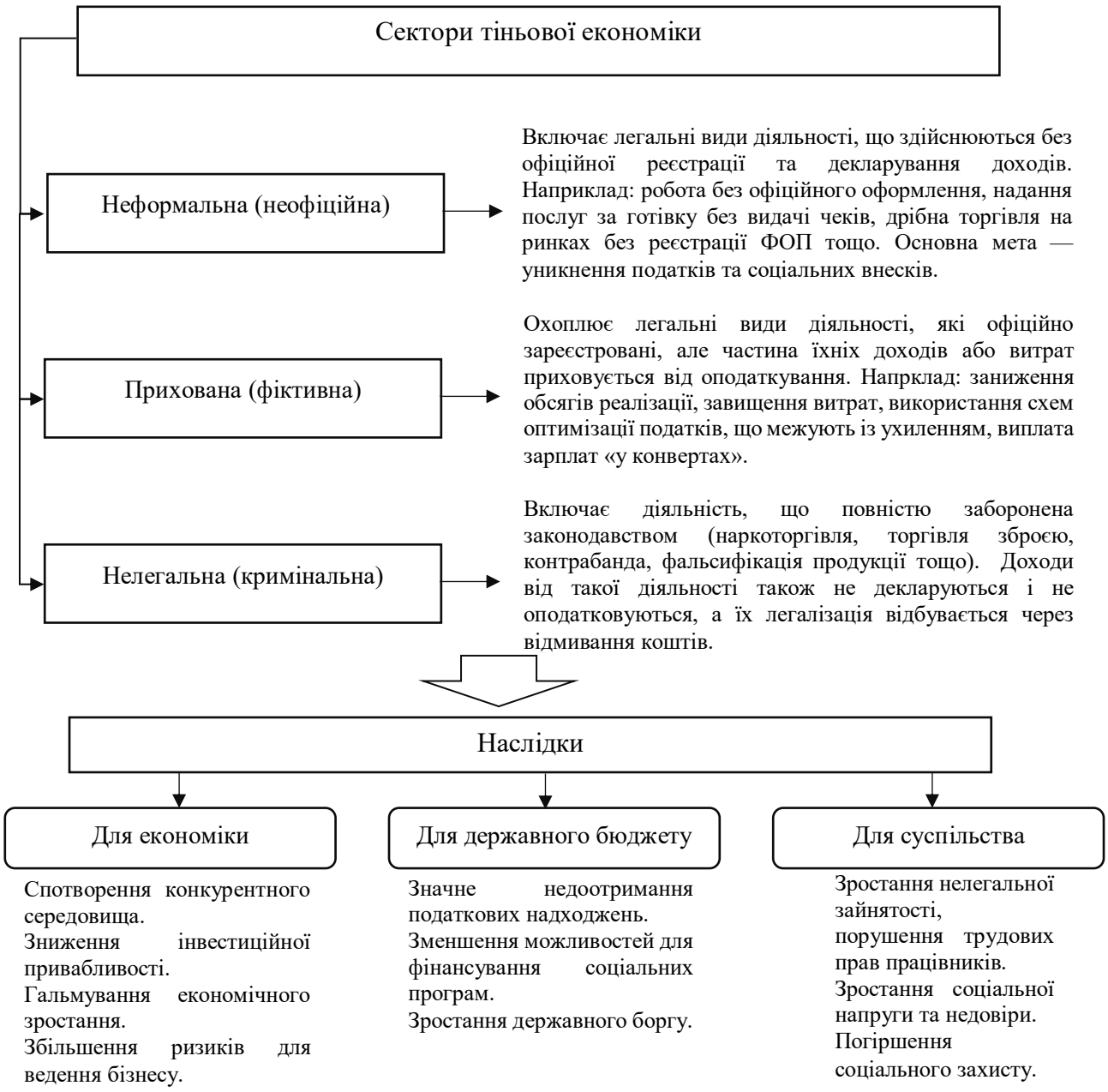

Рис. 1.1. Сектори та наслідки тіньової економіки

Джерело: розроблено автором на підставі проведених досліджень

Кожен з цих секторів має свої специфічні характеристики та створює певні наслідки для економіки, державного бюджету та суспільства в цілому.

Неформальна економіка включає легальні види діяльності, що здійснюються без офіційної реєстрації та декларування доходів, що призводить до втрат податкових надходжень та соціальних внесків. Прихована економіка охоплює офіційно зареєстровані суб'єкти господарювання, які частково приховують свої доходи або витрати з метою оптимізації оподаткування.

Формування комплексного розуміння тіньової економіки потребує розгляду методологічних підходів, запропонованих представниками основних економічних течій, які виокремлені в табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Наукові школи дослідження тіньової економіки

Наукова школа	Представник	Визначення
Дуалістична школа	С. Сетураман [27], К. Харт [24], дослідники Міжнародної організації праці [22]	Неформальна економіка розглядається як компенсаторний механізм, що виникає внаслідок невідповідності між динамікою демографічних процесів та повільними темпами розширення офіційного сектору економіки. Неформальна діяльність у цьому контексті стає альтернативним каналом працевлаштування для надлишкової робочої сили, створюючи своєрідний буферний простір між попитом та пропозицією на ринку праці.
Структуралістична школа	А. Портес та М. Кастеллс [20], К. Мозер [26],	Неформальний сектор визначається як мережу малих підприємницьких структур і трудових ресурсів, які функціонують на засадах субординації щодо великого капіталу. Така модель взаємодії дозволяє транснаціональним корпораціям мінімізувати виробничі витрати та посилювати свої ринкові позиції, використовуючи неформальні структури як допоміжний інструмент капіталістичного розвитку.
Правова школа	Е. де Сото [21]	Тінізація економічних процесів призводить до комплексу негативних явищ, включаючи стагнацію економічного розвитку через зниження показників продуктивності, обмеження капіталовкладень, дисфункції податкового механізму, повільне впровадження інноваційних технологій та виникнення труднощів у процесі формування та реалізації макроекономічних програм.

Продовження таблиці 1.1

Волунтаристська школа	В. Малоні [25]	Неформальні господарські одиниці деформують конкурентне середовище, оскільки мають штучні переваги через відсутність зобов'язань щодо дотримання законодавчих норм, сплати податків та несення повних витрат виробництва. Відповідно до цієї концепції, формалізація неформальної економіки є необхідною умовою для підвищення фіскальної ефективності та відновлення справедливих конкурентних відносин.

На основі аналізу представлених теоретичних підходів можна зробити висновок, що кожна школа розглядає тіньову економіку через призму різних причинно-наслідкових зв'язків, що має важливе значення для розробки стратегії детінізації української економіки.

Дуалістичний підхід акцентує увагу на соціально-економічних передумовах тінізації, що особливо актуально для України в контексті структурних дисбалансів ринку праці. Структуралістична концепція розкриває взаємозв'язок між формальним та неформальним секторами, що дозволяє розглядати детінізацію не як ліквідацію, а як трансформацію існуючих економічних відносин.

Правова школа фокусується на інституційних бар'єрах, що є ключовим аспектом для України, де недосконаліть регуляторного середовища часто стимулює тіньові операції. Волунтаристський підхід підкреслює необхідність створення рівних конкурентних умов, що критично важливо для забезпечення справедливого оподаткування та фіскальної ефективності.

Для України оптимальна стратегія детінізації повинна поєднувати елементи всіх підходів: створення нових робочих місць (дуалістичний аспект), удосконалення інституційного середовища (правовий підхід), забезпечення справедливої конкуренції (волунтаристський підхід) та врахування структурних особливостей національної економіки (структуралістичний підхід).

Отже, проведений аналіз теоретичних засад детінізації економіки України засвідчує, що тіньова економіка є багатогранним явищем, яке охоплює різні

форми неофіційної, прихованої та нелегальної діяльності, кожна з яких потребує специфічних підходів до врегулювання. Розгляд основних теоретичних концепцій дозволяє стверджувати, що для української економіки найбільш релевантним є комплексний підхід, який поєднує елементи правової школи щодо удосконалення інституційного середовища з практичними заходами посилення податкового контролю. Особливо важливим у цьому контексті є розвиток ефективних механізмів податкового аудиту як інструменту детінізації, оскільки саме недосконаліть податкової системи та слабкість контрольних механізмів створюють сприятливі умови для ухилення від оподаткування та несплати податків.

1.2. Методичні основи податкового аудиту у боротьбі з ухиленням від сплати податків

У контексті боротьби з тіньовою економікою та ухиленням від оподаткування, податковий аудит слід розуміти як незалежну або державну перевірку фінансово-господарської діяльності суб’єктів господарювання, що здійснюється з метою підтвердження достовірності та повноти відображення податкових зобов’язань, а також виявлення, запобігання та мінімізації податкових правопорушень. Ключова функція податкового аудиту полягає у контрольно-аналітичному моніторингу, спрямованому на ідентифікацію прихованих доходів, фіктивних операцій та інших схем, що використовуються для ухилення від сплати податків.

На сучасному етапі розвитку України дедалі гостріше постають проблеми, пов’язані з тінізацією економічних процесів, поширенням економічних правопорушень і низьким рівнем довіри суспільства до влади та бізнесу. Дані виклики значною мірою зумовлені недостатньою ефективністю регуляторних механізмів, які потребують постійного вдосконалення. У цьому контексті вивчення стану вітчизняного аудиту та перспектив його розвитку для забезпечення стабільного функціонування економіки України набуває

особливого значення. Значний внесок у розгляд цих питань зробили вчені економісти, зокрема Ф. Ф. Бутинець, М. Т. Білуха, В. П. Завгородній, В. Г. Гетьман, М. В. Крапивко, Б. Ф. Усач, Г. Г. Кірейцев, М. В. Кужельний та інші. Водночас варто зауважити, що спеціалізованих наукових досліджень, цілком присвячених податковому аудиту, в Україні поки що небагато. Окремі аспекти цієї проблематики знайшли відображення в періодичних виданнях і монографіях.

У структурі Державної податкової служби України колишньої Державної фіскальної служби України функціонує Департамент податкового аудиту, який до середини 2016 року мав назву Департамент податкового та митного аудиту, низка дослідників вважають, що податковий аудит є виключно складовою незалежного аудиту. У своїх працях вони наголошують, що поняття «аудит» у рамах Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» визначається як «аудиторська послуга з перевірки даних бухгалтерського обліку і показників фінансової звітності та/або консолідованої фінансової звітності юридичної особи або представництва іноземного суб'єкта господарювання, або іншого суб'єкта, який подає фінансову звітність та консолідовану фінансову звітність групи, з метою висловлення незалежної думки аудитора про її відповідність в усіх суттєвих аспектах вимогам національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку, міжнародних стандартів фінансової звітності або іншим вимогам» [16]. Оскільки діяльність контролюючих органів не регулюється цим законом та відповідними стандартами аудиту, науковці стверджують, що такі органи не мають повноважень здійснювати податковий аудит. Виходячи з цієї позиції, окремі вчені, які спеціалізуються на питаннях аудиту податків та оподаткування, запропонували власні інтерпретації терміна «податковий аудит», деякі з них виділено в табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Визначення терміна «податковий аудит»

Науковці	Сутність поняття «податковий аудит»
О.В. Артюх [1]	податковий аудит – це завдання з надання достатньої впевненості, яке реалізується у формі спостереження та перевірки обліку та звітності у системі оподаткування платника податків з метою висловлення незалежної думки аудитора про достовірність, повноту та відповідність чинному податковому законодавству в усіх суттєвих аспектах та допомоги у прийнятті оптимальних управлінських рішень у сфері оподаткування згідно вимог користувачів.
Б.В. Костюк [7, с. 125]	податковий аудит – це комплексна та незалежна перевірка податкового обліку підприємства, правильності нарахування й сплати податків, оцінювання податкових ризиків у діяльності підприємства.
Н.М. Кругла [8, с. 29]	податковий аудит, з точки зору податкового законодавства, це все ж таки процесуальні дії контролюючих органів, що вживаються ними з метою контролю правильності нарахування, повноти і своєчасності сплати податків і зборів у вигляді проведення перевірок, і тому такий вид діяльності не відповідає вимогам аудиту та суперечить суті аудиту.

Ґрунтуючись на аналізі, найбільш доцільною дефініцією, що відображає сутність податкового аудиту можна визначити як комплекс взаємодій між контролюючими органами та платниками податків, що спрямовані на визначення об’єкта перевірки, організацію та здійснення аналізу фінансово-господарської діяльності підприємства на предмет її відповідності чинному законодавству й установленим нормам. Цей процес охоплює оцінку правильності розрахунку податків, зборів та інших обов’язкових платежів, а також перевірку повноти їх перерахування до бюджету. За підсумками аудиту підводяться висновки, платника ознайомлюють із результатами, а також надають рекомендації щодо виправлення виявлених недоліків і запобігання їх появі в майбутньому.

Метою податкового аудиту у боротьбі з тіньовою економікою є не лише виявлення вже допущених порушень, а й створення превентивного ефекту, що стимулює платників податків до сумлінного виконання своїх зобов’язань. Основні завдання податкового аудиту узагальнено на рис. 1.2.

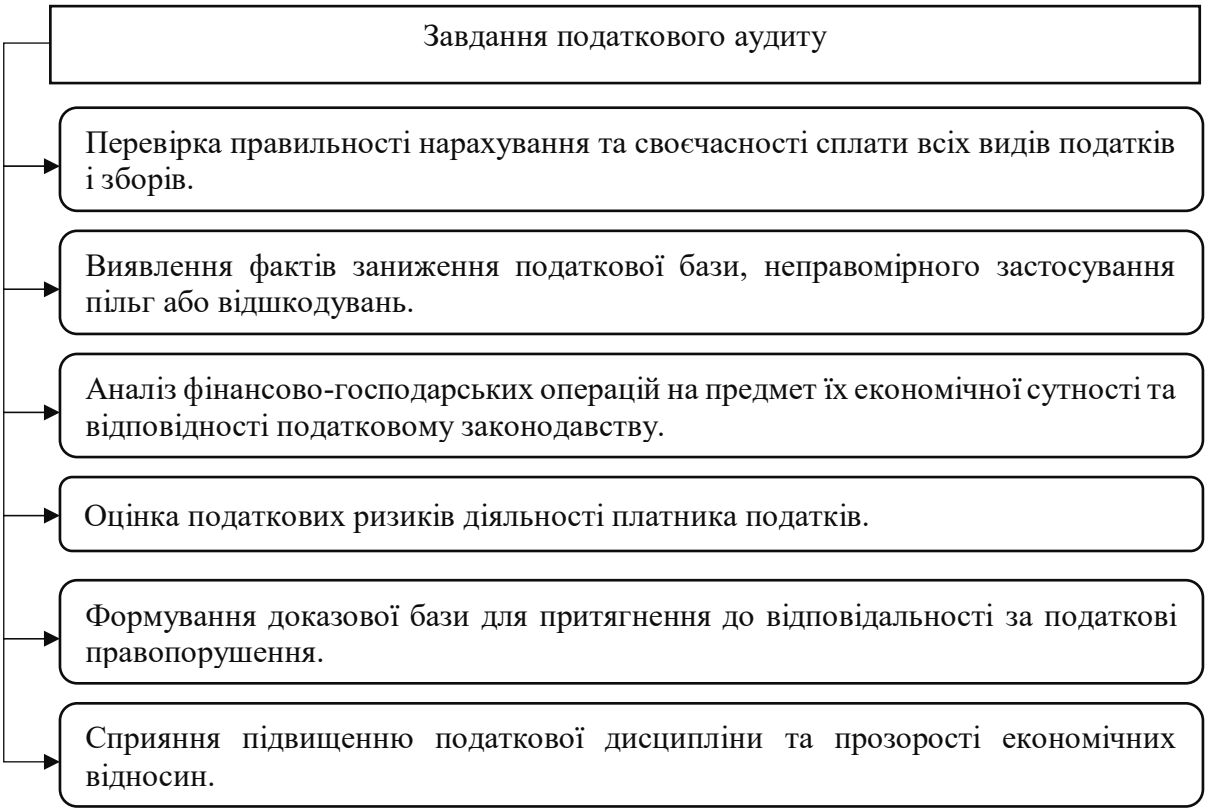

Рис. 1.2. Основні завдання податкового аудиту

Джерело: розроблено автором на підставі проведених досліджень

Ефективність аудиту залежить не лише від формальних процедур, а й від методичних підходів, які враховують специфіку сучасних схем ухилення від сплати податків.

Методологія податкового аудиту базується на поетапному виконанні взаємопов'язаних процесів, де кожен етап має свої унікальні цілі та підходи до їх досягнення, а саме:

- попереднє планування та аналіз ризиків (збирання й обробка даних про об'єкт перевірки з використанням як внутрішніх, так і зовнішніх джерел інформації. Для оцінки ризиків застосовується система показників, сформована на основі статистичного аналізу даних про платників податків);
- розроблення детального плану аудиту (складається програма перевірки, яка враховує особливості діяльності платника, виявлені фактори ризику та обмеження ресурсів. Визначається склад аудиторської команди та розподіляються завдання між її учасниками);

- проведення аудиторських процедур (реалізуються заплановані заходи з використанням документальних і фактичних методів контролю. Особливу увагу приділяють аналізу операцій із високим рівнем ризику);
- підсумки та формування висновків (здійснюється систематизація зібраних доказів, оцінюється їх достатність і відповідність, а також формулюються висновки щодо дотримання норм податкового законодавства).

Аудит, як визначено Законом України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» [16], базується на принципах, що забезпечують об'єктивність і достовірність перевірки, які також є фундаментальними для податкового аудиту. На рис. 1.3 наочно представлено ключові принципи, які лежать в основі цього процесу, відображаючи їхню роль у формуванні прозорої системи оподаткування.

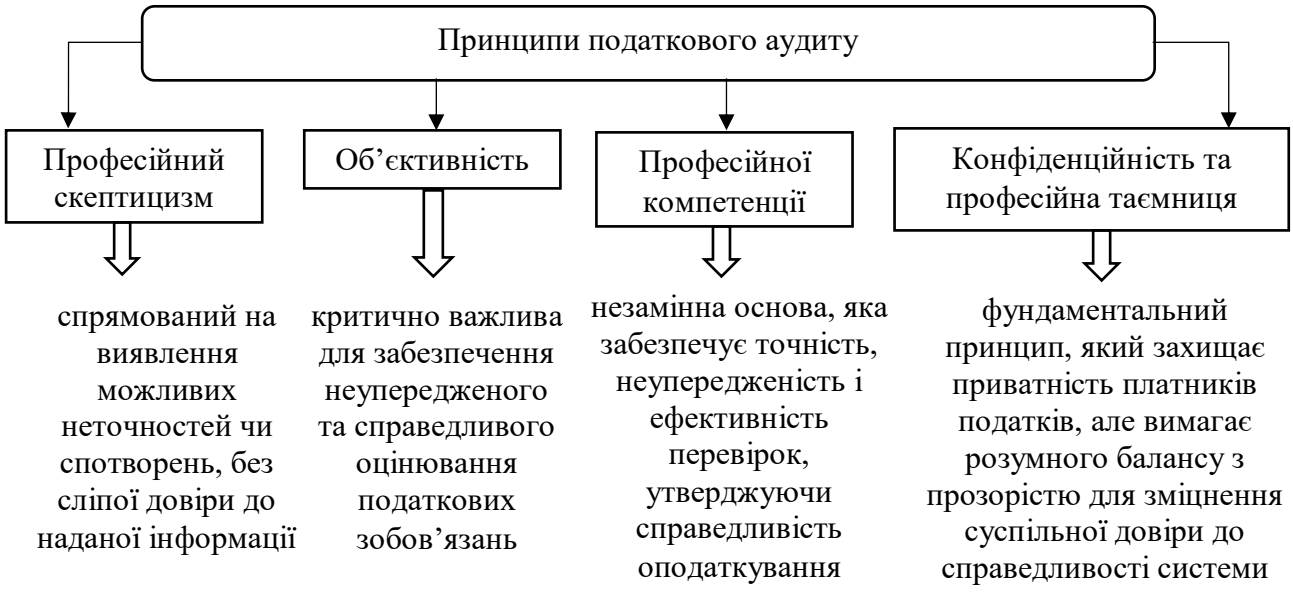

Рис. 1.3. Принципи податкового аудиту

Джерело: сформовано автором на підставі [16]

Для боротьби з ухиленням від сплати податків методи проведення аудиту мають бути гнучкими та адаптованими до сучасних викликів. На рис.1.4 виділено ключові методи, які є найбільш дієвими.

Рис. 1.4. Методи податкового аудиту

Джерело: розроблено автором на підставі проведених досліджень

Ризико-орієнтований підхід як ключовий компонент сучасних методичних основ податкового аудиту, безпосередньо націлений на розкриття та запобігання ухиленню від оподаткування. Він має багатоступеневу структуру виявлення можливих порушників шляхом вивчення маркерів податкових ризиків: аномальні економічні параметри, транзакції з фіктивними партнерами, застосування офшорних зон, неузгодженість заявлених прибутків фактичній господарській діяльності, постійні невідповідності в деклараціях. Інструментарій охоплює статистичні схеми, алгоритми та спеціалізовані системи оцінки ризиків.

Ефективність використання методичних засад податкового аудиту в боротьбі з ухиленням від сплати податків відображається через аналіз ключових показників контрольно-перевірочної діяльності Департаменту податкового аудиту Державної податкової служби України. Порівняння даних за період 2021 – 2024 роки, вказує на значне посилення фіскального контролю та зростання фінансової ефективності аудиторських заходів, що підтверджує покращення методологічної бази перевірок, рис.1.5.

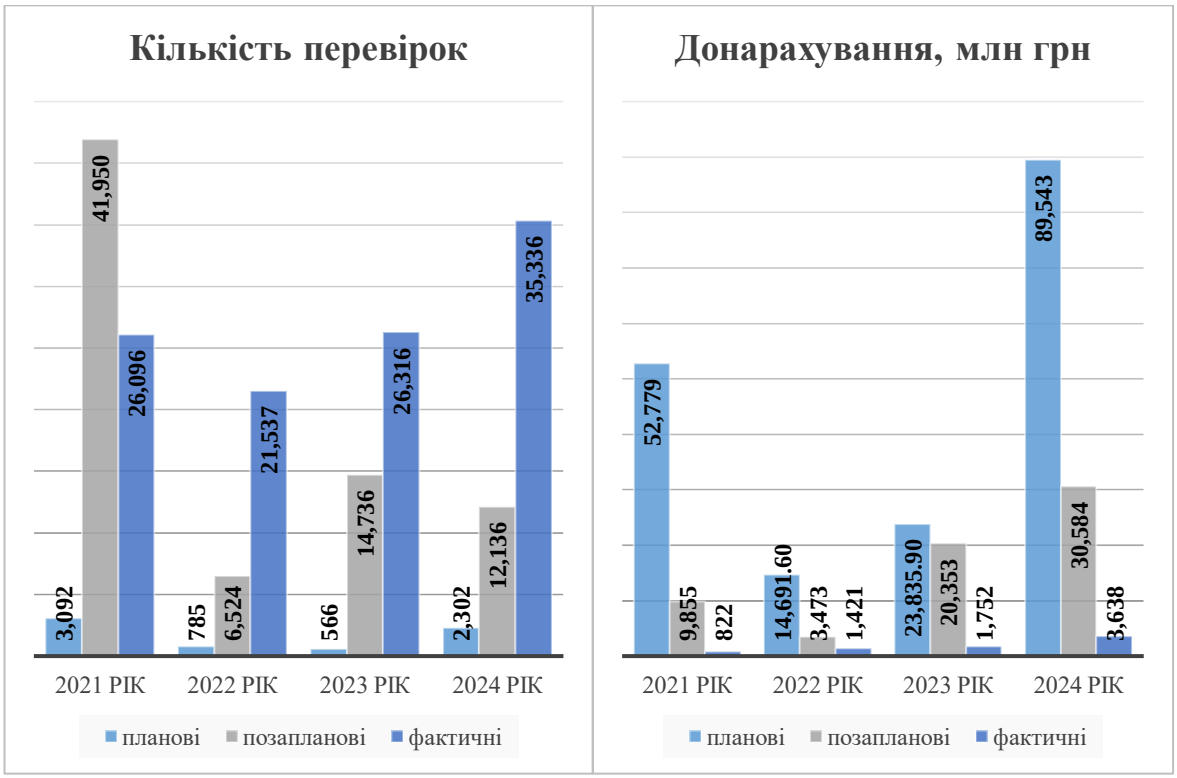

Рис. 1.5. Кількість перевірок та донарахування за період 2021 – 2024 рр.

Джерело: сформовано автором на підставі [11]

Аналіз представлених даних демонструє неоднорідну динаміку показників контрольно-перевірочної діяльності у досліджуваному періоді, що відображає як об’єктивні зовнішні фактори, так і трансформацію методичних підходів до організації податкового аудиту.

Спостерігається чітко виражена тенденція до зменшення загальної кількості податкових перевірок. Так як у 2021 році було проведено 71 138 перевірок, то у 2024 році цей показник знизився до 49 774 перевірок, що становить зменшення на 30,0 %. Найбільше падіння зафіксовано у 2022 році – до 28 846 перевірок (скорочення на 59,5 % порівняно з 2021 роком), що пов’язано з початком повномасштабної війни та тимчасовим призупиненням планових, так і позапланових документальних перевірок. Структурний аналіз показує, що основне скорочення відбулося за рахунок позапланових перевірок, кількість яких у 2024 році становила лише 12 136 (проти 41 950 у 2021 році). Водночас кількість фактичних перевірок демонструє відновлювальну динаміку 21 537 у 2022 році,

26 316 у 2023 році та 35 336 у 2024 році, що свідчить про посилення оперативного реагування на податкові ризики.

Найбільшу частку перевірок займають фактичні перевірки, а найменшу – планові, обсяги донарахувань демонструють протилежну тенденцію, відповідно до рис. 1.5. Незважаючи на зменшення кількості перевірок, обсяги донарахувань демонструють позитивну динаміку. У 2021 році загальний обсяг донарахувань становив 63 455,7 млн грн, у 2022 році через воєнні обставини знизився до 19 585,8 млн грн, однак у 2023 році зріс до 45 940,8 млн грн, а у 2024 році досяг рекордних 123 765,2 млн грн – що у 2,7 рази перевищує показник 2023 року та в 2 рази – показник 2021 року. Планові перевірки у 2024 році, попри скорочення їх кількості, принесли основний обсяг донарахувань, що підтверджує якісне покращення відбору об’єктів для перевірки.

Відповідно до Додатка А можна визначити, що за період 2021 – 2024 роки, найбільша сума донарахованих грошових зобов’язань, яка підлягає погашенню за результатами перевірок припадає на м. Київ. У 2021 році в столиці було донараховано 2 016,5 млн грн, тоді як у 2024 році цей показник зріс до 22 928,9 млн грн, що суттєво перевищує результати інших регіонів.

В сучасних умовах модернізація процесів стягнення податків і зборів від платників має орієнтуватися на успішні моделі передових держав світу, аби досягти максимальної прозорості й результативності фіскального управління. Впровадження електронного аудиту (далі – е-аудиту) постає як ключовий крок до діджиталізації перевірок – це електронна процедура, що відповідає міжнародним стандартам розвинених країн і використовує цифрові технології для дистанційного аналізу даних, автоматичного виявлення розбіжностей у звітності та швидкого викриття схем ухилення без фізичного доступу до документів, значно підвищуючи ефективність ДПС у кризових умовах.

Ключовими кроками для запуску е-аудиту податковими органами є запровадження стандартного аудиторського файлу SAF-T разом із спеціалізованим програмним забезпеченням для його обробки, цей формат, створений Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР)

відповідно до Оттавських рамкових умов з оподаткування електронної комерції, забезпечує уніфікований обмін даними, що полегшує автоматичний аналіз і виявлення ухилень від сплати податків.

Standard Audit File for Tax – це міжнародний стандарт електронного обміну достовірними даними бухгалтерського обліку від організацій до національного податкового органу або зовнішніх аудиторів. SAF-T UA – це українська версія стандартного аудиторського файлу, який представляє собою електронний файл стандартизованої структури, що містить експортовані з вихідної системи обліку дані про наявність та стан активів, власного капіталу та зобов'язань, а також інформацію щодо змін у фінансово-господарському стані суб'єкта господарювання за певний період [5]. Нормативна основа SAF- T UA, виокремлено на рис.1.6.

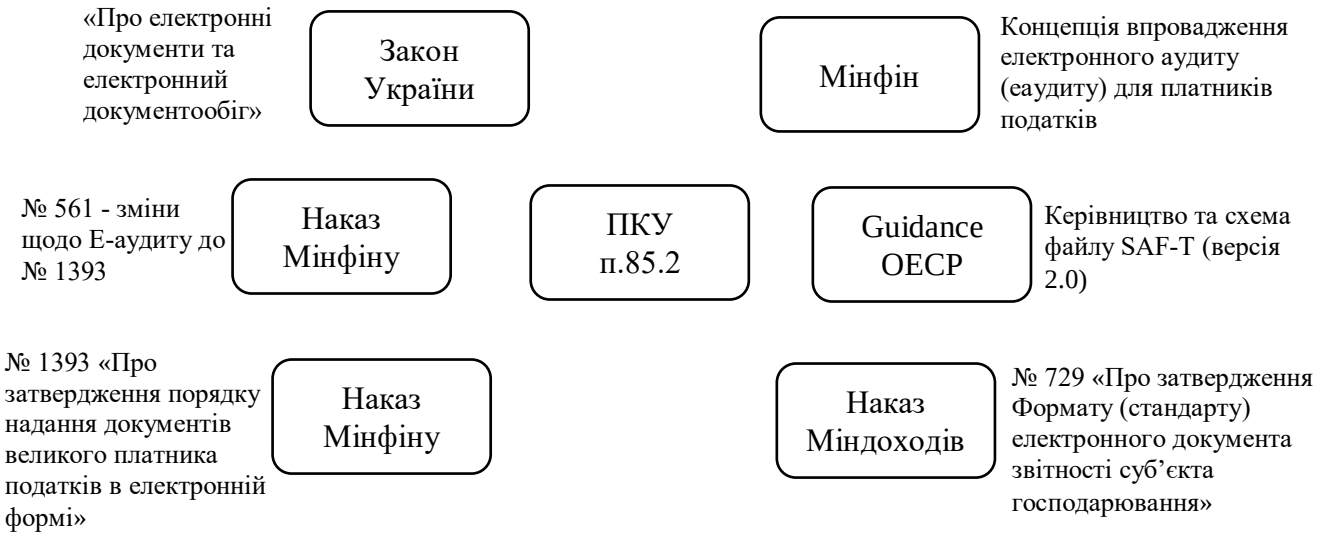

Рис. 1.6. Нормативна основа SAF- T UA, [15]

Наразі ДПС запустила в тестову експлуатацію програмне забезпечення, яке дозволяє завантажувати великим платникам податків стандартний аудиторський файл SAF-T UA у форматі XML. Відповідно до вимог Порядку надання документів великого платника податків в електронній формі, затвердженого наказом Мінфіну від 07.11.2011 № 1393, зареєстрованого у Мін'юсті 16.01.2012 за № 44/20357 (зі змінами), при завантаженні ВПП SAF-T UA, здійснюється

перевірка кваліфікованого електронного підпису, визначається відповідність електронного документа (інформації) затвердженому формату [11]. Факт прийняття, реєстрації чи відхилення SAF-T UA контролюючим органом підтверджується повідомленням про прийняття або відмову та детальним поясненням причин не прийняття.

Отже, сучасні методичні основи податкового аудиту базуються на інтегрованому використані ризико-орієнтованого підходу, цифрових та аналітичних інструментів, що гарантує суттєво вищий рівень результативності контрольних заходів. Статистичні дані ДПС України за 2021 – 2024 роки демонструють практичну результативність удосконалених методичних засад, при скороченні кількості перевірок 2024 року до 2021 року на 30,0 % обсяг донарахувань зріс у 2 рази.

1.3. Аналіз стану та динаміки тіньової економіки в Україні та її вплив на податкові надходження

Ефективність методичних основ податкового аудиту у протидії з ухиленням від сплати податків значною мірою залежить від масштабів тіньової економіки, яка формує середовище для реалізації схем мінімізації податкових зобов’язань. Тіньовий сектор не тільки спричиняє прямі втрати бюджетних надходжень, але й створює системні деформації в економічному просторі: підриває довіру суспільства до податкової системи, ускладнює макроекономічне прогнозування та планування фіскальної політики.

Аналіз тіньової економіки особливої актуальність набуває в умовах воєнного стану, коли держава потребує максимальної мобілізації фінансових ресурсів для забезпечення обороноздатності. Водночас воєнний період створює специфічні умови, які можуть як стимулювати детінізацію певних сегментів економіки через посилення державного контролю, так і провокувати зростання тіньового сектору внаслідок порушення економічних процесів, міграції населення та послаблення адміністративного нагляду.

Відповідно до наказу Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 20.01.2021 р. № 104 [17] для інтегральної оцінки рівня тіньової економіки в Україні рекомендовано застосовувати методи, усереднене значення результатів яких представляє характеристику стану і тенденцій розвитку тіньової економіки. Методи найбільш прийнятні для визначення обсягів тіньової економіки в умовах наявної статистичної бази, виокремлено в табл. 1.3.

Таблиця 1.3

Методика розрахунку рівня тіньової економіки

Методи визначення рівня тіньової економіки	Методика розрахунку	Характеристика
Витрати населення - роздрібний товарообіг і послуги	$TC_{\text{ВН}_{PTi}\,ni} = \frac{TC_{BH_PTt} + TC_{BH_\Pi t}}{\text{ВВП}_\text{Т}} \times 100$	$TC_{BH_\Pi t}$ – обсяг товарів, придбаних населенням у тіньовому сегменті в періоді, що аналізується (млн грн); TC_{BH_PTt} – обсяг послуг, придбаних населенням у тіньовому сегменті в періоді, що аналізується (млн грн); $\text{ВВП}_\text{Т}$ – обсяг офіційного ВВП у періоді, що аналізується (млн грн).
Електричний метод	$T_{E\ t(t0)} = \frac{I_{E\ t(t0)} - I_{\text{ВВП}\ t(t0)}}{I_{\text{ВВП}\ t(t0)}} \times 100$	$I_{E\ t(t0)}$ – індекс зміни внутрішнього споживання електроенергії в періоді, що аналізується, до базового періоду; $I_{\text{ВВП}\ t(t0)}$ – індекс зміни обсягу офіційного ВВП у періоді, що аналізується, до базового періоду; t – період, що аналізується; t0 – базовий період, у якому індекс зміни внутрішнього споживання електроенергії ($I_{E\ t0}$) та індекс зміни обсягу офіційного ВВП ($I_{\text{ВВП}\ t0}$) дорівнюють одиниці. За базовий період прийнято 1990 рік.
Збитковості підприємств	Мінімальний коефіцієнт тіньової економіки $K_{T\min t} = \frac{M_{T\ t}}{\text{ВВП}_t}$	$M_{T\ t}$е – тіньовий прибуток у періоді, що аналізується (млн грн); ВВП_t – обсяг офіційного ВВП у періоді, що аналізується (млн грн).

Продовження таблиці 1.3

	Максимальний коефіцієнт тіньової економіки $K_{T\max t} = \frac{l_{З\,оф\,t}}{l_{П\,оф\,t} + l_{З\,оф\,t}}$	$l_{Зоф\ t}$ – кількість збиткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними (одиниць); $l_{П\ оф\ t}$ – кількість прибуткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними (одиниць).
Монетарний метод	Метод Гутманна $T_{м}г\ t = \frac{0{,}95 - f_t}{f_{t-1}}$	f_t – показник відношення обсягу депозитів до грошового агрегату в періоді, що аналізується; f_{t-1} – показник відношення обсягу депозитів до грошового агрегату в аналогічному періоді попереднього року.

Джерело: сформовано автором на підставі [17]

Метод витрати населення – роздрібний товарообіг і послуги базується на виявленні перевищення витрат громадян на купівлю товарів над загальним обсягом реалізації товарів населенню всіма легальними суб'єктами господарювання в офіційному секторі економіки.

Електричний метод оцінки тіньової економіки спирається на порівняльний аналіз приросту ВВП та приросту споживання електроенергії в економіці. Передумовою методу є припущення про існування стійкого взаємозв'язку між економічним зростанням та енергоспоживанням, будь-яке збільшення виробництва товарів чи послуг закономірно супроводжується підвищенням потреби в електричних потужностях.

Метод збитковості підприємства полягає в тому, що всі офіційно збиткові компанії за статистичними даними насправді приносять прибуток, що в свою чергу призводить до збільшення обсягів тіньової економіки.

Суть монетарного методу полягає у відстеженні змін співвідношення обсягу готівки до банківських депозитів, зіставляючи ці показники між аналізованим та базовим періодами. У цьому методі вважається, що під час проведення незареєстрованих операцій суб'єктами господарювання і

населенням, розрахунки здійснюються готівкою, що в свою чергу, призводить до зростання попиту на готівку, яка обертається поза банками, в обігу.

Інтегральна оцінка рівня тіньової економіки, що базується на комплексному застосуванні монетарного, електричного та методу збитковості підприємств, демонструє неоднозначну динаміку у досліджуваному періоді. Вона відображає як структурні зміни в економіці під впливом воєнного стану, так і результативність заходів державної політики детінізації, рис. 1.7. Застосування методу витрат населення – роздрібний товарообіг і послуги виявилося неможливим через відсутність необхідної статистичної інформації, в умовах воєнного стану Державна служба статистики України призупинила оприлюднення даних про доходи та витрати домогосподарств, які є ключовими вхідними параметрами для розрахунку за цією методологією.

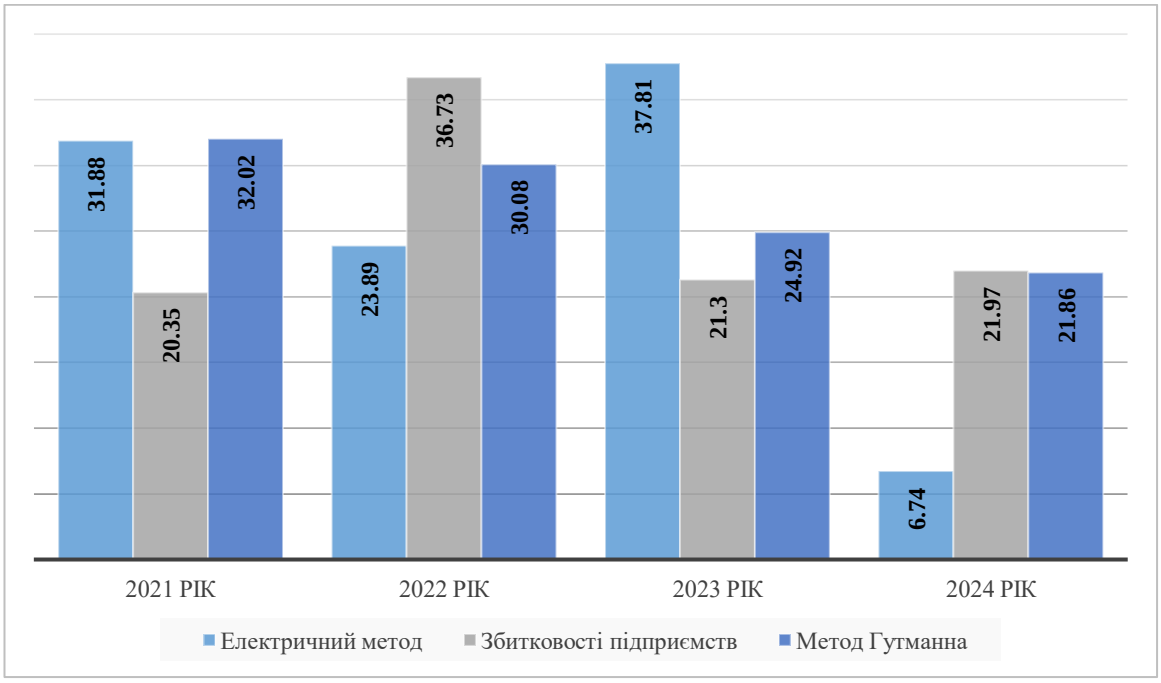

Рис. 1.7. Рівень тіньової економіки за 3 методами 2021 – 2024 рр., %

Джерело: сформовано автором на підставі [19]

Рівень тіньової економіки за електричним методом має найнижчу надійність через нездатність правильно відобразити кризові умови, такі як руйнування енергетичної інфраструктури викликають системні відключення

електрики та кардинально змінюють структуру промисловості, порушуючи базове припущення про стабільний зв’язок між ВВП і енергоспоживанням, тому коливання показника радше фіксують зовнішні шоки, а не справжні зміни в масштабах тіньового сектору.

Метод збитковості підприємств демонструє динаміку з різким зростанням показника з 20,35 % у 2021 році до максимальних 36,73 % у 2022 році, що відображає масштабний економічний шок від повномасштабної війни, коли значна частина підприємств об’єктивно стала збитковою через руйнування інфраструктури, розрив логістичних ланцюгів та падіння попиту. У 2023 році спостерігається суттєве зниження до 21,3 %, а у 2024 році – на рівні 21,97 %, що свідчить про адаптацію бізнесу до воєнних реалій.

Позитивна динаміка за методом Гутманна демонструє зниження рівня тіньової економіки з кожним роком у 2021 році – 32,02 %, 2022 – 30,08 %, 2023 – 24,92 %, 2024 – 21,86 %. Скорочення тіньового сектору пояснюється зміною економічних стимулів, обмежені фінансові ресурси бізнесу в умовах кризи підвищили привабливість державних програм підтримки та участі у публічних закупівлях, які доступні лише легальним суб’єктам. Водночас необхідність залучення міжнародного фінансування вимагає дотримання стандартів фінансової прозорості, а цифровізація податкових процедур знизила адміністративні бар’єри для легальної діяльності, зменшивши економічну доцільність тіньових операцій.

Розрахунок інтегральної оцінки рівня тіньової економіки в Україні за трьома методами, представлено на рис.1.8.

Найвищий рівень тіньової економіки спостерігається у 2022 році – 31,29 %, у 2021 році показник становить 28,36 %, подальше зниження до 25,6 % у 2023 році та до 19,78 % у 2024 році свідчить про поступову стабілізацію економічної ситуації, адаптацію бізнесу до воєнних умов, посилення контролю з боку державних органів та активізацію детінізаційних заходів. Загалом за аналізований період рівень тіньової економіки скоротився на 8,58 відсоткових пункта, що є позитивною динамікою, проте значення показника все ще

залишається на досить високому рівні, що вимагає подальших системних заходів щодо детінізації економіки.

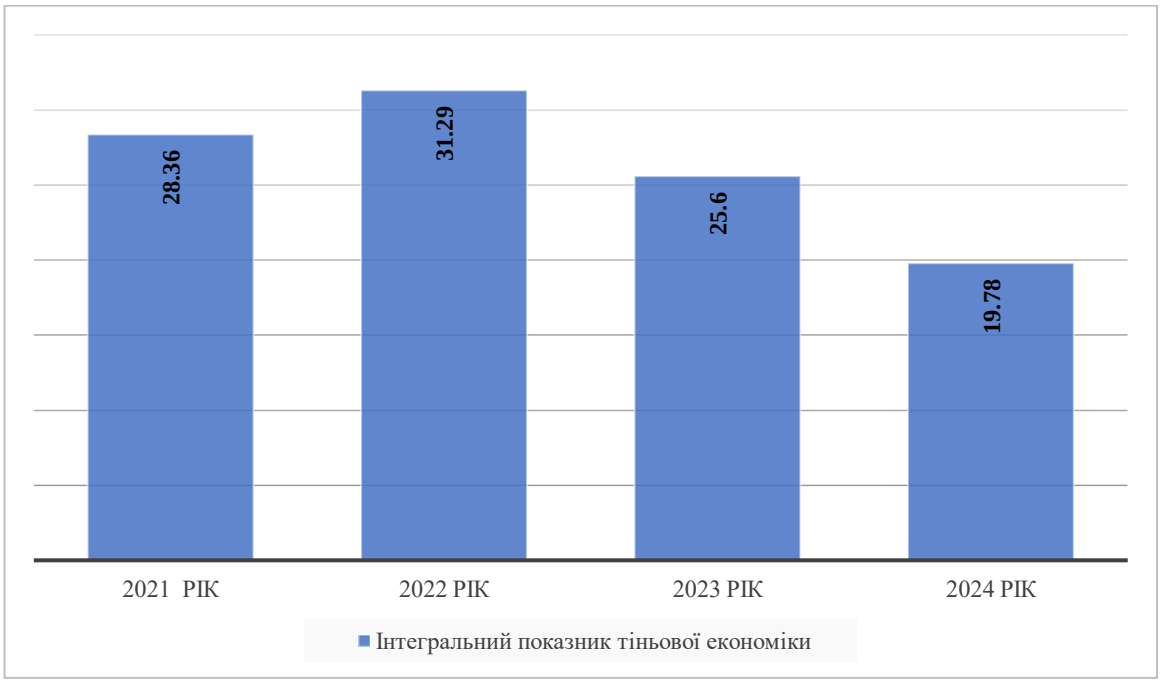

Рис. 1.8. Динаміка інтегрального показника тіньової економіки України 2021 – 2024 рр., % [19, с. 23]

Достовірний розрахунок податкових втрат від функціонування значної частини підприємств у тіньовому секторі є складним завданням, однак фахівці державних органів застосовують таку методику: найперше визначається обсяг господарської діяльності, що не підлягала оподаткуванню з різних причин, після чого обчислюється сума податкових платежів, які мали б надійти до державного бюджету за умови коректного ведення фінансової звітності та дотримання податкового законодавства.

Здійснимо обчислення обсягів податкових втрат, зумовлені ухиленням від сплати податків. На основі статистичних даних щодо величини ВВП, показника рівня тіньової економіки та обсягів надходжень податків до бюджету визначимо розміри податкових втрат, спричинених тіньовим сектором в економіці України впродовж 2021 – 2024 років.

При обчисленні податкових втрат застосовано показник податкового навантаження, що розраховується як відношення обсягу податкових надходжень до державного бюджету до ВВП, формула (1.1) [18]:

$$П = \frac{ПН}{ВВП} \times 100\%, \quad (1.1)$$

де ПН – податкові надходження до зведеного бюджету, млн грн.;

ВВП – валовий внутрішній продукт, млн. грн.

На основі результатів, представлених у табл. 1.4 здійснено розрахунок обсягів податкових втрат державного бюджету шляхом застосування відповідної формули (1.2) [18]:

$$ПВ = ВВП \times \frac{П}{100\%} \times \frac{Те}{100\%}, \quad (1.2)$$

де ПВ – податкові втрати;

П – показник податкового навантаження;

Те – рівень тіньової економіки.

Таблиця 1.4

Динаміка податкових втрат від тіньової економіки в Україні

Роки	Номінальний ВВП, млн грн	Податкові надходження до зведеного бюджету, млн грн	Рівень тіньової економіки	Рівень податкового наванта-ження	Обсяги податкових втрат, млн грн
2021	5 459 574	1 453 804,1	28,36	26,6	411 857,2
2022	5 191 028	1 343 225,0	31,29	25,9	420 686,6
2023	6 537 825	1 638 085,0	25,60	25,1	420 094,5
2024	7 658 659	2 088 283,8	19,78	27,3	413 563,0

Джерело: розраховано автором на основі [3; 10; 19]

Аналіз даних табл. 1.4 свідчить про складну динаміку податкових втрат від тіньової економіки в Україні протягом 2021 – 2024 років на фоні зростання номінального ВВП та податкових надходжень. Незважаючи на суттєве збільшення ВВП з 5 459 574 млн грн у 2021 році до 7 658 659 млн грн у 2024 році або на 40,3 % та зростання податкових надходжень на 43,6 % з 1 453 804,1 млн грн до 2 088 283,8 млн грн, обсяги податкових втрат

залишаються стабільно високими в межах 411 – 421 млрд грн щорічно. Найвищі податкові втрати спостерігалися у 2022 та 2023 роках – 420,7 млрд грн та 420,1 млрд грн відповідно, що корелює з піковим рівнем тіньової економіки 31,29 % у 2022 році внаслідок воєнних дій. Незважаючи на значне скорочення рівня тіньової економіки до 19,78 % у 2024 році, обсяг податкових втрат знизився лише до 413,6 млрд грн, що пояснюється зростанням рівня податкового навантаження до 27,3 %, що є найвищим показником за аналізований період.

Для помітного відображення величини податкових втрат представлено динаміку відношення податкових втрат від тіньового сектору до ВВП, на рис.1.9.

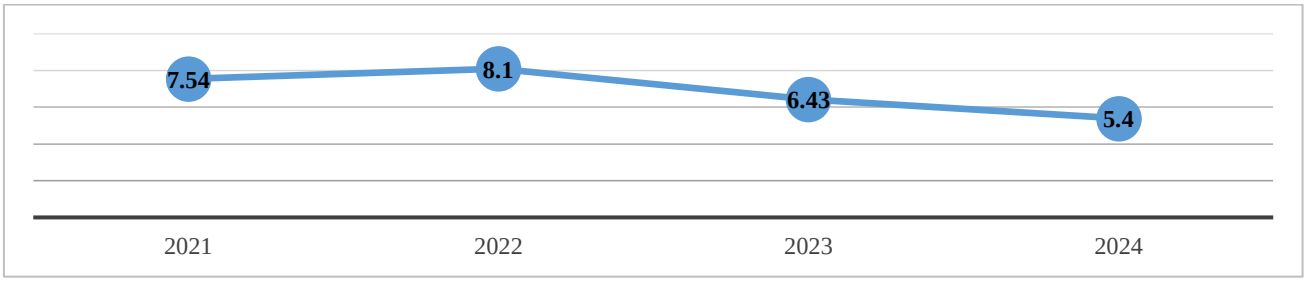

Рис. 1.9. Відношення податкових втрат від тіньового сектору до ВВП за період 2021 – 2024 рр., %

Джерело: сформовано автором на підставі [3; 10]

З даних рис.1.9 можна зробити висновок, що динаміка скорочення податкових втрат від тіньового сектору до ВВП є позитивною, з 7,54% у 2021 році до 5,4% у 2024 році, незважаючи на стрибок до 8,1% у 2022 році. В абсолютному вираженні податкові втрати залишаються стабільно високими, їх відносна вага зменшується завдяки швидшому зростанню номінального ВВП та поступовій детінізації економіки, що є позитивним сигналом для фіскальної стабільності держави в умовах війни.

Отже, проведений аналіз стану та динаміки тіньової економіки в Україні за період 2021 – 2024 років засвідчує складну траєкторію її розвитку, що безпосередньо корелює з макроекономічними потрясіннями та воєнними викликами. Інтегральний показник рівня тіньової економіки досяг свого піку у

2022 році на рівні 31,29 %, після чого спостерігається стійка тенденція до його зниження – 25,6 % у 2023 році та 19,78 % у 2024 році, що свідчить про поступову адаптацію економіки та ефективність детінізаційних заходів. Розрахунки податкових втрат від функціонування тіньового сектору, здійснені на основі показників ВВП, рівня тіньової економіки та податкового навантаження, демонструють, що держава щорічно недоотримує 411 – 421 млрд грн потенційних податкових надходжень. Незважаючи на позитивні тенденції детінізації, значні обсяги податкових втрат залишаються критичною проблемою для фінансової безпеки держави та вимагають подальшого вдосконалення механізмів податкового адміністрування і боротьби з ухиленням від оподаткування.

РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПОДАТКОВОГО АУДИТУ У ПРОТИДІЇ НЕСПЛАТІ ПОДАТКІВ ТА УХИЛЕННЮ ВІД ОПОДАТКУВАННЯ

2.1. Основні схеми ухилення від сплати податку на додану вартість та механізми їх виявлення

Податок на додану вартість вважається одним із головних джерел наповнення державного бюджету України, забезпечуючи значну частку податкових надходжень, проте він залишається найбільш схильним до зловживань та ухилення від оподаткування. Особливості механізму справляння ПДВ, який передбачає систему податкового кредиту та бюджетного відшкодування, створює широкі можливості для реалізації різноманітних схем мінімізації податкових зобов'язань, які завдають значних збитків державному бюджету та деформують конкурентне середовище. За оцінками фахівців та даними контролюючих органів, саме операції з ПДВ є найбільш поширеним об'єктом маніпуляцій у системі оподаткування, що спричиняє необхідність детального аналізу типових схем ухилення від його сплати.

Аналітичні дані, відповідно до Додатка Б та В, показують, що втрати бюджету від схем ухилення від сплати ПДВ становлять близько 15-18 млрд грн щорічно. Хоча це і не найбільший за обсягом сегмент тіньової економіки порівняно із зарплатами у конвертах чи контрабандою, але проблема має системний характер і підриває довіру до податкової системи загалом.

Функціонування в Україні системи адміністрування податку на додану вартість реалізується через Систему електронного адміністрування ПДВ (СЕА) та Систему моніторингу критеріїв оцінки ризиків (СМКОР) і передбачає обов'язкову реєстрацію податкових накладних та розрахунків коригування до них у Єдиному реєстрі податкових накладних, що надає контролюючим органам повноважень позасудового блокування та призводить до суттєвого зростання адміністративного тягаря для платників податків, що виражається у збільшенні

витрат часу й коштів на ведення податкового обліку та забезпечення відповідності встановленим процедурам.

Ухилення від сплати ПДВ в Україні має багатоаспектний характер і постійно трансформується відповідно до змін у діях недобросовісних суб'єктів господарювання. Вивчення досвіду роботи податкових органів показує можливість групування найпоширеніших схем за трьома основними категоріями, які виокремлені на рис.2.1.

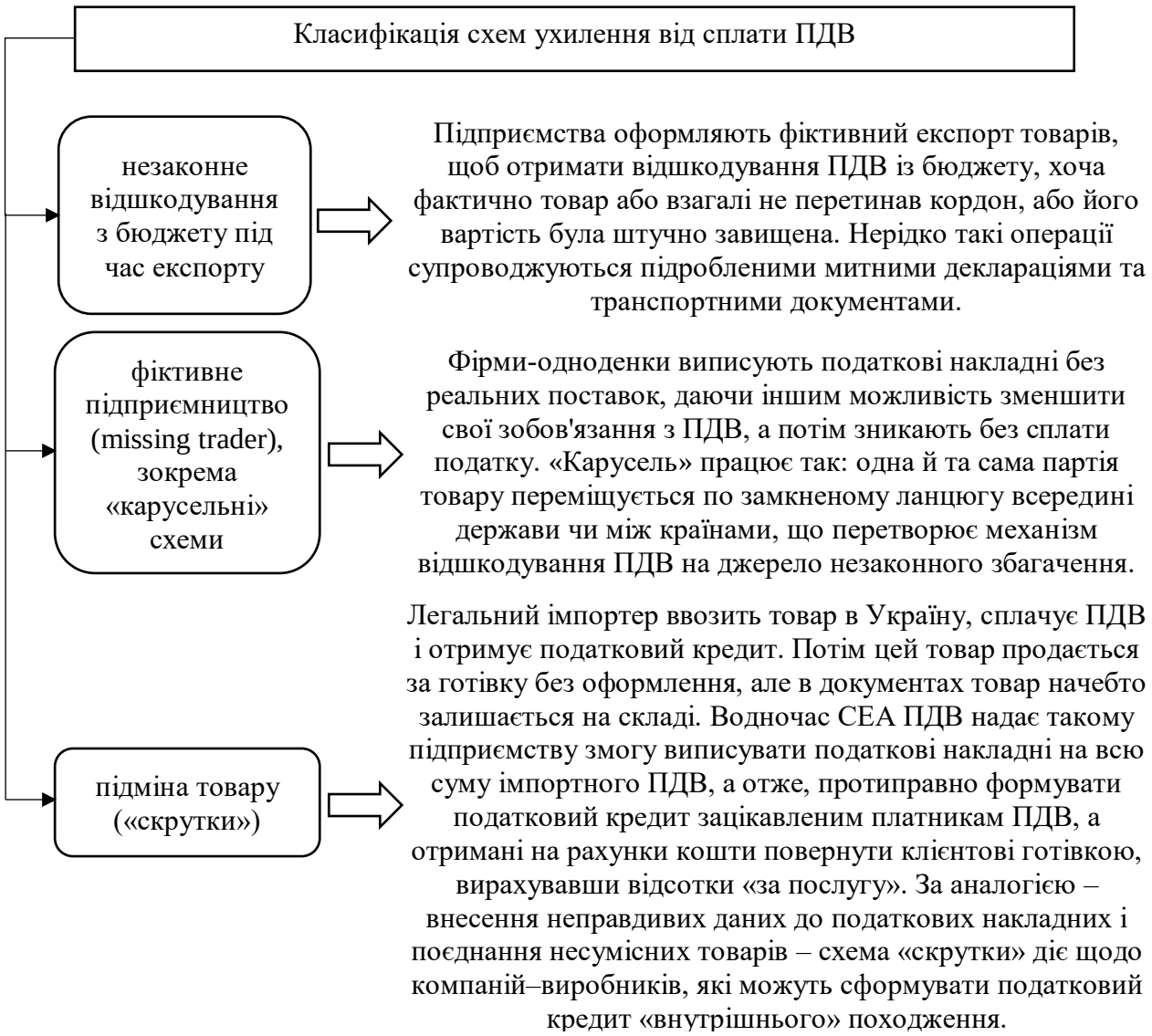

Рис. 2.1. Класифікація та характеристика схем ухилення від сплати ПДВ

Джерело: сформовано автором на підставі [4]

У 2022 – 2023 роках використання фіктивних фірм в Україні стало особливо поширеним явищем через їхню активну участь у незаконному вивезенні необлікованого зерна за кордон. Бюро економічної безпеки [14] заявило, що у січні – вересні 2023 року фірми з переліку ризикових вивезли зерна невідомого походження на 133,9 млрд грн, або більше однієї п'ятої від загальної кількості.

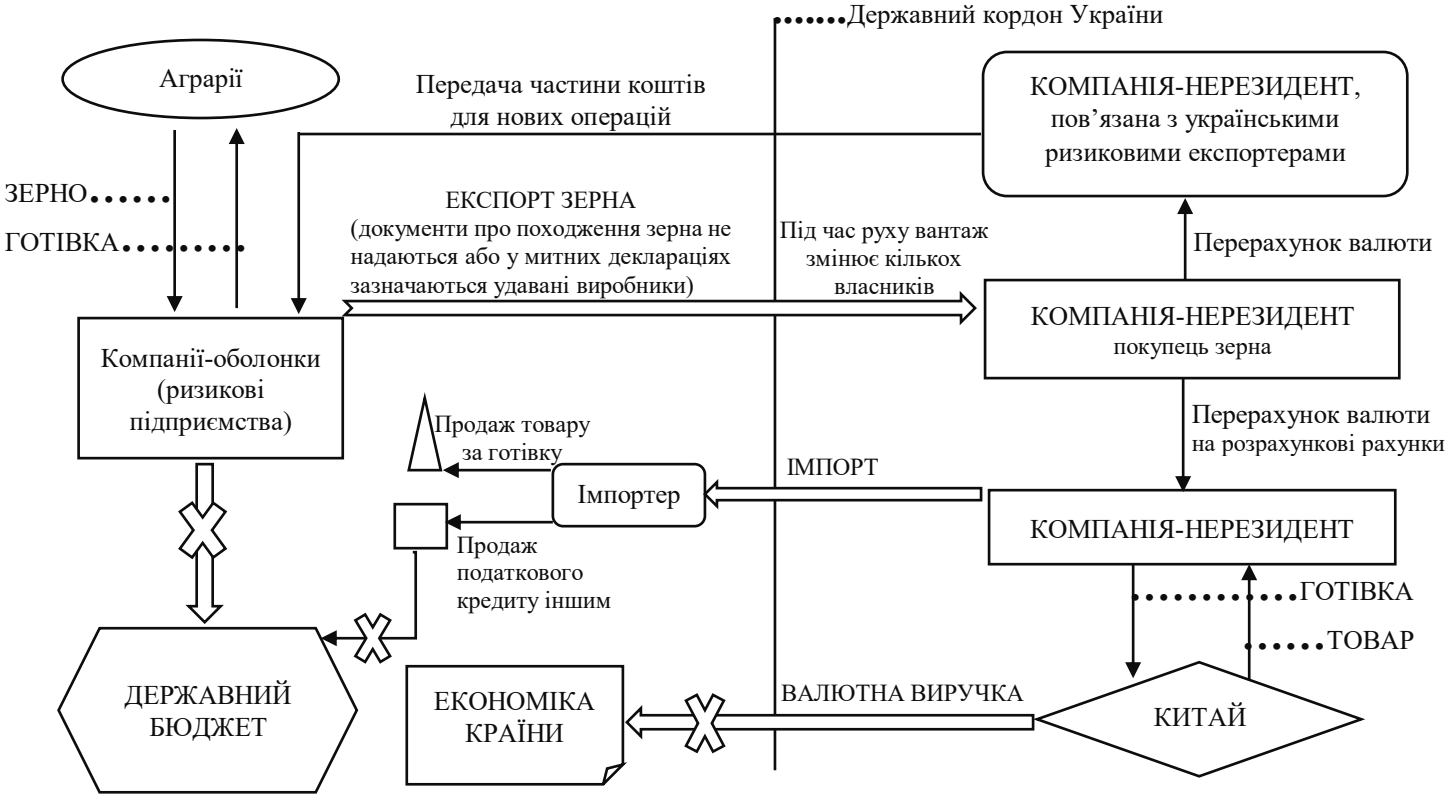

Рис. 2.2. Схема «чорного» експорту зерна з використанням фіктивних підприємств

Джерело: сформовано автором на підставі [14]

БЕБ відзначає, що типовою схемою нелегального експорту зерна є створення спеціальних фірм-одноденок для вивезення продукції, купленої за готівку без оформлення. Відповідно до рис. 2.2 механізм працює так: фермери вирощують врожай і продають його за готівку компаніям, які зареєстровані на підставних людей та не ведуть реальної діяльності. Компанії або взагалі не подають документи про походження товару, або вказують у митних деклараціях фальшивих виробників. Після перетину кордону зерно перепродається кілька

разів через посередників і вже «білим» потрапляє до кінцевого клієнта. Внаслідок цього гроші за товар не повертаються в Україну, а держава втрачає податки, бо експортери існують лише на папері. Зазвичай кінцевий покупець зерна – це іноземна фірма, яка платить іншій закордонній компанії, що в свою чергу пов'язана з українським експортером. Є й інший варіант: валюту переводять нерезиденту, який купує на ці гроші товари в Китаї, ввозить їх в Україну, реалізовує за готівку і продає податковий кредит іншим підприємствам.

Виявлення схеми «скрутки» є складним завданням для податкової, оскільки на етапі декларування важко визначити порушення. Потрібно здійснити комплексну перевірку, а саме: простежити всіх учасників поставки, провести інвентаризацію і звірити номенклатуру товарів.

Статистика ДПС [11], демонструє певний прогрес у виявленні суб'єктів господарювання, які задіяні у схемах податкового кредиту. У 2023 році податківці відпрацювали 1 984 суб'єкти господарювання, які отримали незаконну вигоду від схем з ПДВ, то у 2024 році цей показник зріс на 46 % до 2 896 платників, що вказує на покращення аналітичних можливостей контролюючих органів та впровадження нових інструментів виявлення фіктивного підприємництва. Кількість доведених справ також зросла з 1 431 до 2 122 або на 48 %, що свідчить про підвищення якості роботи податкових інспекторів. У 2023 році сума донарахувань ПДВ за операціями з формування схемного податкового кредиту становила 12 595 млн грн, а вже у 2024 році – 14 367 млн грн. Попри зростання виявлених випадків, середній розмір донарахування на одного суб'єкта господарювання зменшився з 6,3 млн грн у 2023 році до 5 млн грн – 2024 році, що може свідчити про дроблення схем або виявлення порушень на ранніх стадіях.

Впровадження СМКОР дало відчутні результати у боротьбі з ухиленням від оподаткування. СМКОР демонструє поступове вдосконалення у жовтні 2024 року, коли рівень блокування податкових накладних становив 0,6 %, тоді як у 2023 році середній показник був майже 0,94 %. Важливим індикатором є те, що за 2024 рік 27,5 % заблокованих податкових накладних не було подано на

розблокування, що вказує на усвідомлення платниками сумнівності своїх операцій та певний превентивний ефект системи контролю. Проте система працює ще недостатньо ефективно, щомісяця блокування стосуються 20 – 22 тисяч підприємств. СМКОР вимагає покращення, аби зменшити кількість помилкових блокувань чесних платників.

Відповідно до рис. 2.3. у 2024 році в порівняні з 2021 роком зафіксовано зростання ПДВ на 72,3 %, разом з тим відшкодування ПДВ за аналізований період мав найвищі показники у 2021 році.

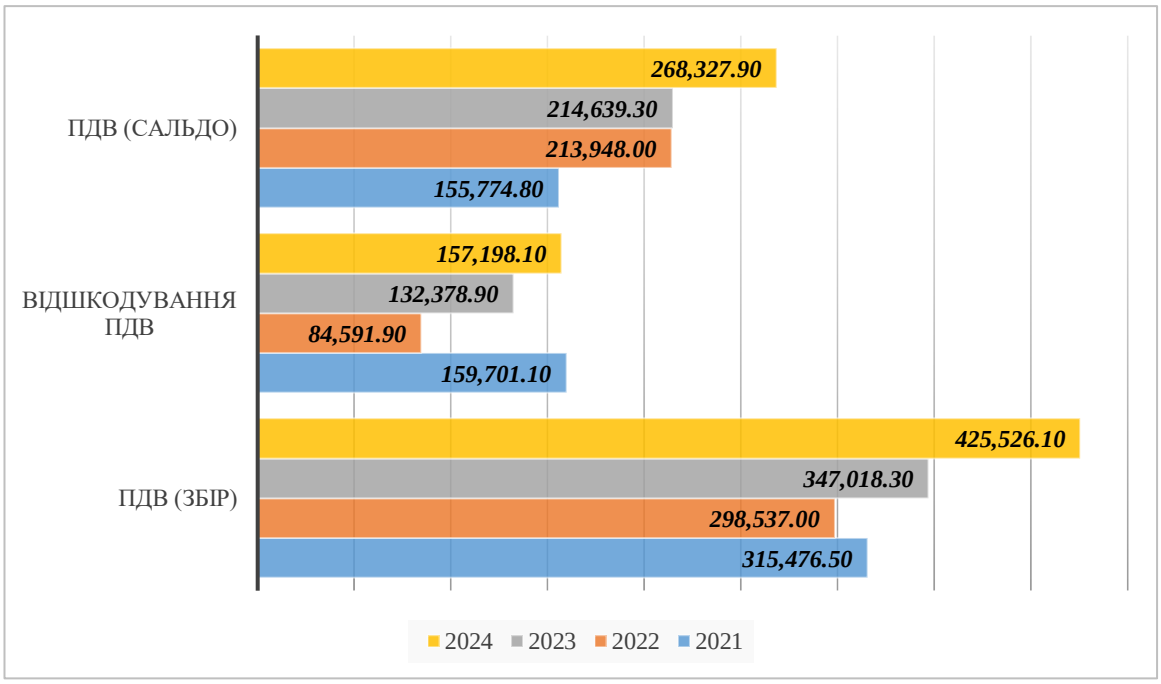

Рис. 2.3. Аналіз основних показників, що характеризують ефективність справляння ПДВ, за 2021–2024 рр., млн грн

Джерело: сформовано автором на підставі [3]

Відшкодування ПДВ є одним з каналів виведення коштів з бюджету, у 2024 році приріст відшкодованих сум становив 85,8 % або 157 198,1 млн грн порівняно з 2022 роком – 84 591,9 млн грн, що свідчить про покращення роботи системи електронного адміністрування ПДВ та одночасно створює додаткові ризики для бюджету у випадку незаконного відшкодування. Особливу тривогу викликає структурний характер проблеми, коли прямі втрати від ухилення

сплати ПДВ доповнюються непрямими втратами від несплати інших податків та зборів у ланцюгах постачання, де використовуються фіктивні документи. Експерти відзначають мультиплікативний ефект податкових зловживань, коли одна схема провокує порушення у суміжних галузях та видах оподаткування.

Для наочного відображення результативності роботи податкових органів у боротьбі з ухиленням від ПДВ доцільно розглянути динаміку донарахувань цього податку протягом 2021 – 2024 рр.. Рис. 2.4 дозволяє побачити не лише кількісні зміни, а й зрозуміти, як зовнішні фактори, такі як воєнний стан, мораторії, зміни в законодавстві, впливають на ефективність контрольно-перевірочної роботи. Співвідношення між донарахованими сумами ПДВ та загальними результатами перевірок дає змогу оцінити наскільки схеми ухилення від цього податку є пріоритетними у структурі податкових порушень.

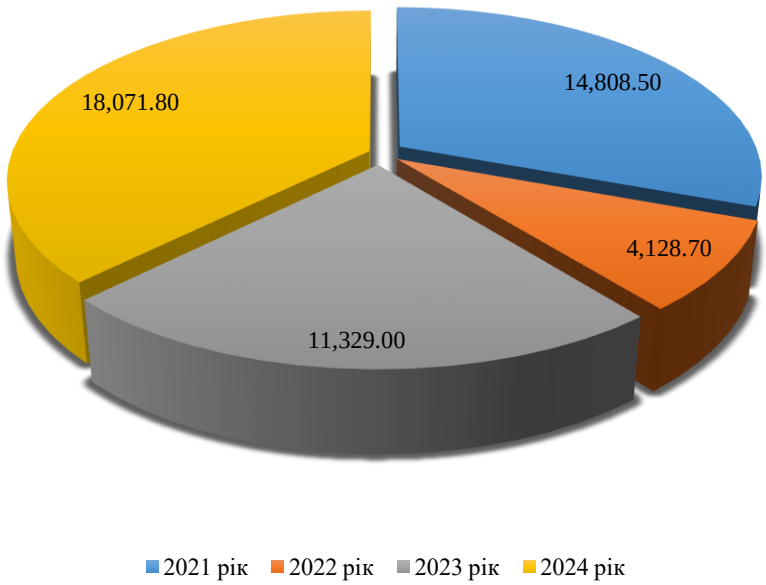

Рис. 2.4. Динаміка донарахувань ПДВ до бюджету за рахунок податкового контролю, за 2021 – 2024 рр., млн грн

Джерело: сформовано автором на підставі [11]

Результати контрольно-перевірочної роботи ДПС демонструють коливання, а саме: у 2022 році донарахування ПДВ впали в 3,6 рази з 14 808,5 до 4 128,7 млн грн, через мораторій на податкові перевірки в умовах воєнного стану.

У 2024 році показник досяг рекордних 18 071,8 млн грн, що становить 14,6 % від загальної суми донарахувань. Така частка підтверджує, що схеми ухилення від ПДВ залишаються однією з ключових проблем податкового контролю, а ефективність їх виявлення критично залежить від перевірочної роботи.

Отже, масштаби ухилення від ПДВ в Україні, незважаючи на певні позитивні зрушення завдяки цифровізації податкового адміністрування, залишаються значними та потребують комплексного підходу до протидії, що включає вдосконалення нормативної бази, посилення аналітичних можливостей фіскальних органів та підвищення невідворотності відповідальності за податкові правопорушення.

2.2. Аналіз способів мінімізації та ухилення від сплати податку на прибуток підприємств

У процесі документальних перевірок податку на прибуток підприємств контролюючі органи фіксують стійке домінування внутрішньогрупових схем, які дозволяють великим платникам суттєво знижувати оподатковуваний дохід без явного порушення норм Податкового кодексу України. Якщо раніше аудитори найчастіше стикалися з класичними офшорними конструкціями, то зараз понад 70 % донарахувань припадає на операції, що зовні виглядають як звичайна господарська діяльність, наприклад: виплата роялті, відсотків за позиками, управлінських і маркетингових послуг пов’язаним нерезидентам, а також штучне формування витрат через завищені ціни в контрольованих операціях. Саме тому сучасний податковий аудит податку на прибуток перетворився з простої перевірки декларації на комплексний економічний аналіз бізнес-моделі платника, де ключову роль відіграють інструменти трансфертного ціноутворення, правила тонкої капіталізації та норми щодо ділової мети.

Аналіз динаміки надходжень податку на прибуток підприємств до зведеного бюджету України за 2021 – 2024 роки, відповідно до рис. 2.5, демонструє виразну тенденцію до зростання. Якщо у 2021 році було отримано

163 844,5 млн грн, а в найскладнішому 2022 – 130 561,8 млн грн, то вже у 2023 році обсяг надходжень відновився до 159 290,4 млн грн, а у 2024 сягнув рекордних 299 051,1 млн грн – це зростання майже вдвічі порівняно з попереднім роком і на 83 % більше ніж у довоєнному 2021 році. Такий різкий приріст пояснюється не лише поступовим відновленням економіки та високою інфляцією, а й безпосереднім впливом посиленого податкового аудиту, спрямованого саме на боротьбу зі схемами ухилення.

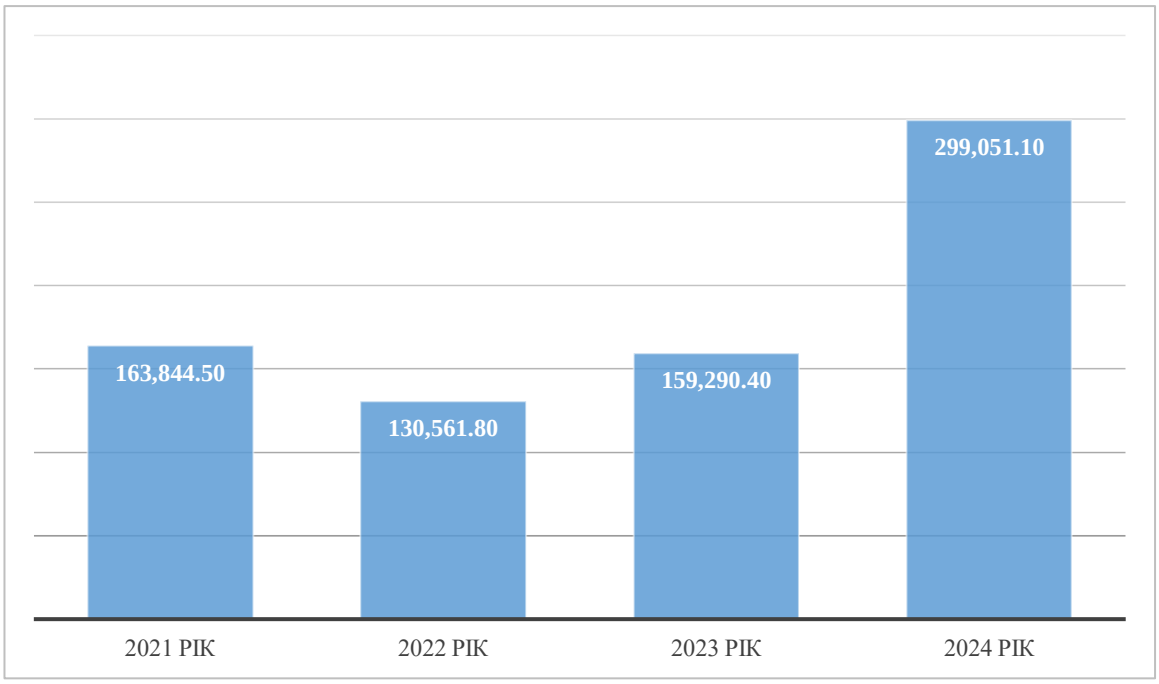

Рис. 2.5. Динаміка надходжень податку на прибуток підприємств до Зведеного бюджету, за 2021 – 2024 рр., млн грн

Джерело: сформовано автором на підставі [3]

Донарахування податку на прибуток за результатами податкового контролю за період 2021 – 2024 рр., рис. 2.6, показує домінуючу частку 2021 року, яка становить 41 053,9 млн грн, цей показник, що переважає сукупні донарахування трьох наступних років, свідчить про високу інтенсивність та масштабність аудиторської діяльності, що проводилася до введення воєнного стану, і підтверджує значну поширеність схем ухилення серед платників. Динаміка наступних періодів демонструє кардинальне скорочення обсягів

виявлених порушень, а саме: у 2022 році зафіксовано мінімальне значення – 4 304,0 млн грн, починаючи з 2023 року простежується поступове відновлення донарахувань – 9 375,0 млн грн та 2024 р. – 12 466,0 млн грн. Зростання донарахувань за умов військових обмежень свідчить про удосконалення ризик-орієнтованого аналізу, що дозволяє податковим органам ефективно працювати.

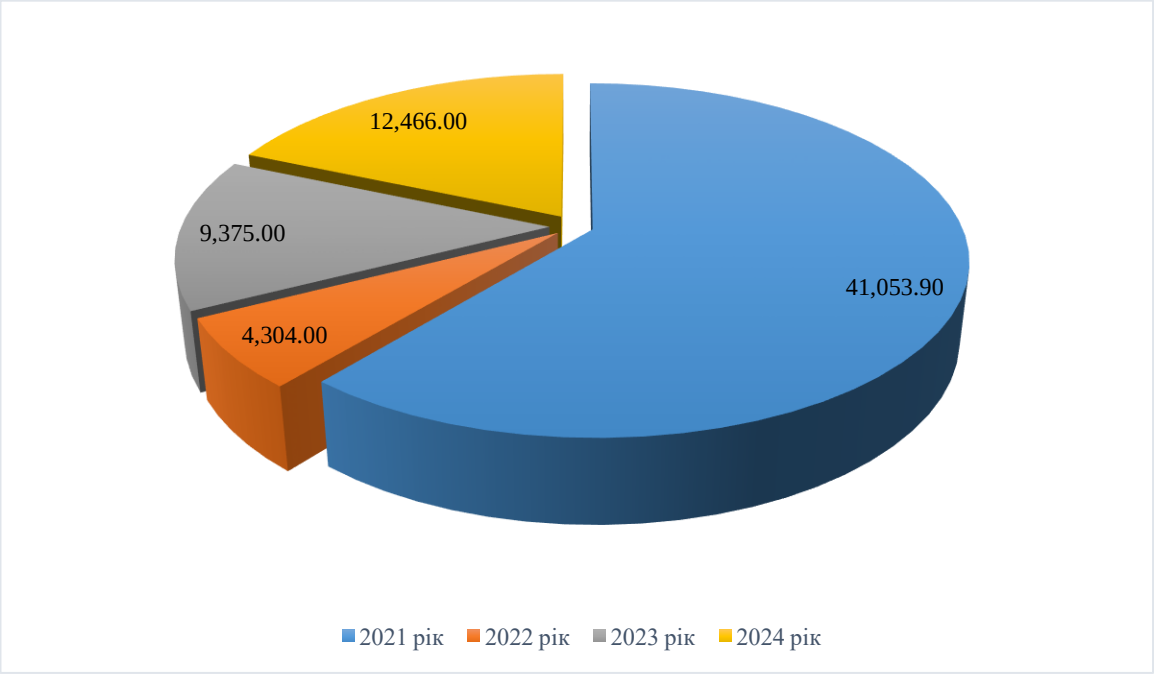

Рис. 2.6. Динаміка донарахувань податку на прибуток до бюджету за рахунок податкового контролю, за 2021 – 2024 рр., млн грн

Джерело: сформовано автором на підставі [11]

У практиці перевірок великих платників аудитори ДПС найчастіше стикаються з п’ятьма групами схем, які дозволяють суттєво зменшувати податок на прибуток, при цьому зберігаючи видимість дотримання законодавства:

1) Виведення прибутку через платежі за використання торгових марок, патентів і програмного забезпечення на користь нерезидентів із Кіпру, Нідерландів чи Естонії. Компанія-резидент платить роялті 8 – 12 % від виручки, при цьому в Україні залишається мінімальний або нульовий прибуток. Аудитори в таких випадках звертають увагу на відсутність реального використання об’єкта

інтелектуальної власності саме українською компанією та на те, що розробка і підтримка цього об’єкта здійснювалася саме в Україні.

2) Внутрішньогрупове фінансування через позики від пов’язаних нерезидентів під ставки 18 – 25 % річних. При співвідношенні борг/власний капітал вище 3,5:1 частина відсотків автоматично додається до фінансового результату до оподаткування п. 140.2 ПКУ [13]. Багато груп намагаються обійти обмеження, оформлюючи позики через кілька рівнів нерезидентів або постійно рефінансуючи та переоформлюючи позики, щоб на жодну звітну дату (кінець кварталу чи року) співвідношення боргу до власного капіталу формально не перевищувало ліміт 3,5:1 і податкова не могла донарахувати податок за правилами тонкої капіталізації.

3) Експорт сировини (зерно, руда, олійні культури) за заниженими цінами через трейдерів у Швейцарії, Сінгапурі чи ОАЕ. Ціна контракту встановлюється на 20 – 40 % нижче котирувань Platts/Argus або мінімальних цін. При перевірці ДПС коригує ціну до ринкового рівня і донараховує податок на різницю.

4) Оплата управлінських, IT, маркетингових та консалтингових послуг материнській компанії за кордоном. Обсяг таких послуг часто сягає 5 – 15 % виручки, при цьому надаються лише формальні звіти без деталізації виконаних робіт. Аудитори найчастіше не визнають такі витрати через відсутність доказів фактичного виконання та економічної доцільності саме для українського підприємства.

5) Особливо поширена в IT-секторі та серед торговельних груп, – заміна зарплат і дивідендів виплатами фізичним особам-підприємцям на єдиному податку 5 %. При перевірці такі виплати можуть перекваліфікувати в приховані трудові відносини або дивіденди, що призводить до донарахування податку на прибуток (якщо ФОП працює виключно на одну компанію протягом року) та ПДФО за ставкою 18 %.

Схеми ухилення від сплати податку на прибуток не виглядають як грубе порушення, тому виявляються лише під час глибокого економічного аналізу

діяльності платника. Саме тому податкова робить основний акцент на документальних планових перевірках саме тих груп компаній, у яких частка внутрішньогрупових операцій перевищує 50 % обороту.

Отже, за результатами розгляду найпоширеніших практик 2021 – 2024 років стає зрозуміло, що великі підприємства в Україні досі намагаються мінімізувати податок на прибуток переважно через внутрішньогрупові канали – роялті, відсотки за позиками, управлінські послуги, заниження експортних цін і використання ФОПів замість трудових договорів. Однак за останні два роки відновлення документальних перевірок і перехід аудиторів до глибокого економічного аналізу призвели до того, що у 2024 році за результатами податкового контролю донарахування становили 12,5 млрд грн, а загальні надходження податку зросли на 83 % порівняно з довоєнним періодом.

2.3. Схеми ухилення від сплати податку на доходи фізичних осіб та можливості щодо їх попередження

Проблема ухилення від сплати податку на доходи фізичних осіб залишається однією з найгостріших у сфері податкового адміністрування, оскільки безпосередньо впливає на наповнення бюджету та справедливість розподілу податкового навантаження між платниками. Незважаючи на системні реформи податкового законодавства та посилення контрольних механізмів, практика застосування різноманітних схем мінімізації ПДФО демонструє високий рівень адаптивності порушників до змін регуляторного середовища.

Особливої уваги потребують схеми, пов’язані з тіньовою виплатою заробітної плати, використанням фіктивного підприємництва для отримання доходів фізичних осіб, а також маскуванням трудових відносин під договори цивільно-правового характеру з метою зменшення податкових зобов’язань. Ефективне протидіяння таким практикам вимагає комплексного підходу, який поєднує вдосконалення нормативної бази, підвищення рівня податкової культури населення, впровадження сучасних технологій моніторингу

фінансових потоків та посилення відповідальності за порушення податкового законодавства. Саме тому дослідження актуальних схем ухилення та розробка превентивних заходів є критично важливим завданням для забезпечення стабільності податкових надходжень держави.

Аналіз співвідношення надходжень ПДФО з загальними доходами Зведеного бюджету, рис. 2.7, дозволяє оцінити роль цього податку у формуванні бюджетних ресурсів. У 2021 році частка ПДФО становила 21,04 %, у 2022 р. – 19,15 %, 2023 р. – 15,99 % та у 2024 р. – 16,27 %, зниження частки за останні два роки пояснюється розширенням інших джерел доходів, зокрема, міжнародної допомоги. Загалом ПДФО забезпечує від 16 % до 21 % доходів Зведеного бюджету, що підтверджує його ключову роль у фінансовій системі країни.

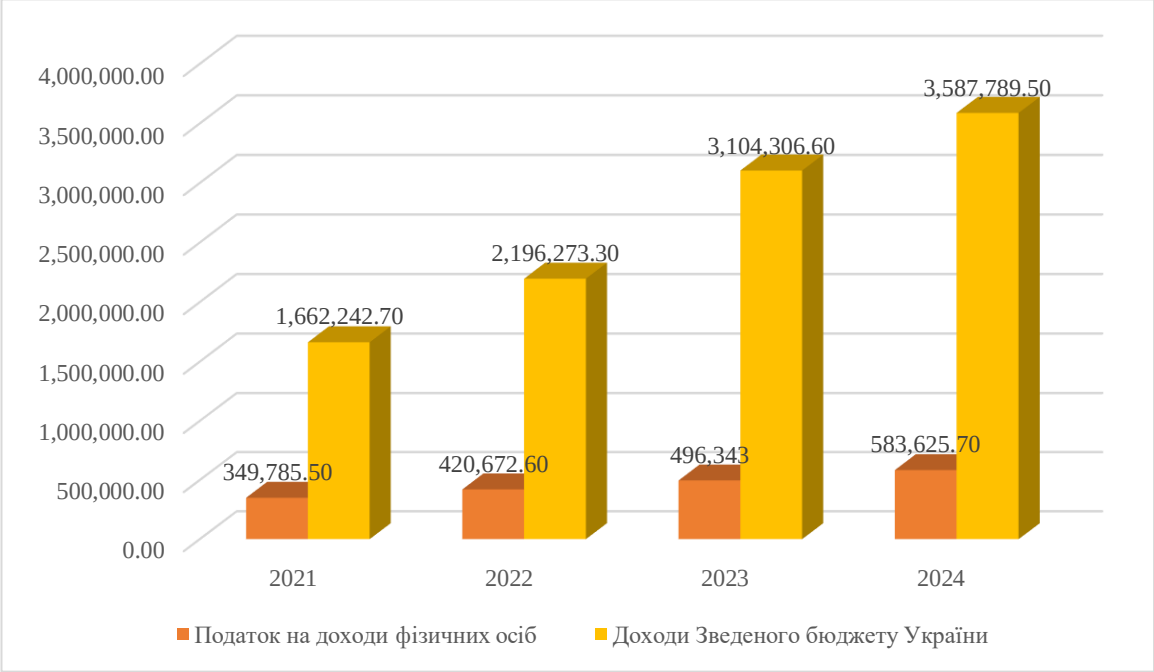

Рис. 2.7. Динаміка надходжень податку на доходи фізичних осіб до Зведеного бюджету, за 2021 – 2024 рр., млн грн

Джерело: складено автором за даними Міністерства фінансів України

За даними рис. 2.7 простежується стабільна та суттєва позитивна динаміка надходжень податку на доходи фізичних осіб до Зведеного бюджету України впродовж 2021 – 2024 рр. Обсяг надходжень ПДФО зріс із 349 785,5 млн грн у

2021 році до 583 625,7 млн грн у 2024 році, що становить зростання на 66,9 %. Щорічне збільшення надходжень є стійким: у 2022 році ПДФО збільшився на 20,3 %, у 2023 році – 18,0 %, а у 2024 році приріст становив 17,6 %. Така динаміка зумовлена низкою чинників, а саме: зростанням заробітної плати, збільшенням потреби у фінансовому забезпеченні державних видатків під час воєнного стану, переглядом підходів до адміністрування податку, а також активізацією роботи органів податкового контролю.

У межах аналізу зазначеної проблематики доцільно детально розглянути найбільш поширені схеми ухилення від сплати податку на доходи фізичних осіб, що формують основні ризики для бюджетної системи та потребують системного реагування з боку контролюючих органів:

- Заробітна плата в «конвертах» є найпоширенішою схемою, яка не відображається у податковій звітності роботодавця. Така практика призводить до штучного заниження бази нарахування ПДФО, ЄСВ та військового збору, формуючи найбільші втрати бюджетних надходжень.
- В окремих секторах економіки зберігається тенденція до залучення найманих працівників без укладання трудових договорів. За таких умов виплати не відображаються у бухгалтерському та податковому обліку, що повністю усуває обов’язок зі сплати ПДФО.
- Підміна трудових відносин цивільно-правовими договорами та оформлення працівників як ФОП. З метою мінімізації податкового навантаження частина роботодавців оформлює фактичні трудові відносини як договірні або переводить персонал у ФОП. У результаті сума сплачених податків суттєво зменшується порівняно з оподаткуванням заробітної плати.
- Відносно новим способом приховування доходів стає використання електронних платіжних систем, віртуальних гаманців та криптовалют. Такі операції важко відстежити податковим органам, працівник отримує реальні кошти, які може конвертувати через обмінники, але офіційно ці доходи не відображаються в жодних документах і не оподатковуються.

- Участь підприємств у схемах незаконного обігу готівки дозволяє формувати ресурс для подальших неофіційних виплат працівникам. Цей механізм опосередковано сприяє ухиленню від сплати ПДФО, оскільки приховані виплати не підлягають оподаткуванню.

Згідно з дослідженням аналітичних центрів CASE-Україна, ЕЕП та ICET на 2023 рік, відповідно до додатків Б та В, схеми виплати заробітних плат у «конвертах» мають приблизні обсяги в розмірі 230 – 460 млрд грн на рік, що робить цю проблему однією з найбільш масштабних загроз для фіскальної системи держави. Повна легалізація тіньових зарплатних виплат могла б забезпечити додаткові надходження до бюджету на рівні 115 – 230 млрд грн щорічно, що еквівалентно приблизно 23 – 46 % фактичних надходжень ПДФО у 2023 році. Дані підтверджують критичну необхідність розробки та впровадження ефективних превентивних механізмів протидії схемам ухилення від оподаткування заробітної плати як пріоритетного напряму підвищення фіскальної ефективності податкової системи України.

Система заходів Державної податкової служби щодо легалізації заробітної плати та попередження схем ухилення від ПДФО базується на багаторівневому підході, що поєднує превентивні, контрольні та стимулюючі інструменти. У центрі цієї системи знаходиться ризико-орієнтований моніторинг платників через аналіз ключових індикаторів, а саме: невідповідність фонду оплати праці обсягам діяльності, заробітна плата нижча за середньогалузеву, необґрунтовані готівкові операції, підміна трудових відносин підприємництвом. За результатами автоматизованого аналізу ДПС застосовує диференційований підхід до платників залежно від рівня ризику – від інформаційно-роз’яснювальної роботи та попереджувальних листів до планових перевірок та застосування фінансових санкцій.

Результати заходів ДПС щодо легалізації заробітної плати демонструють значне посилення контрольної роботи та підвищення ефективності виявлення порушень трудового законодавства, рис. 2.8.

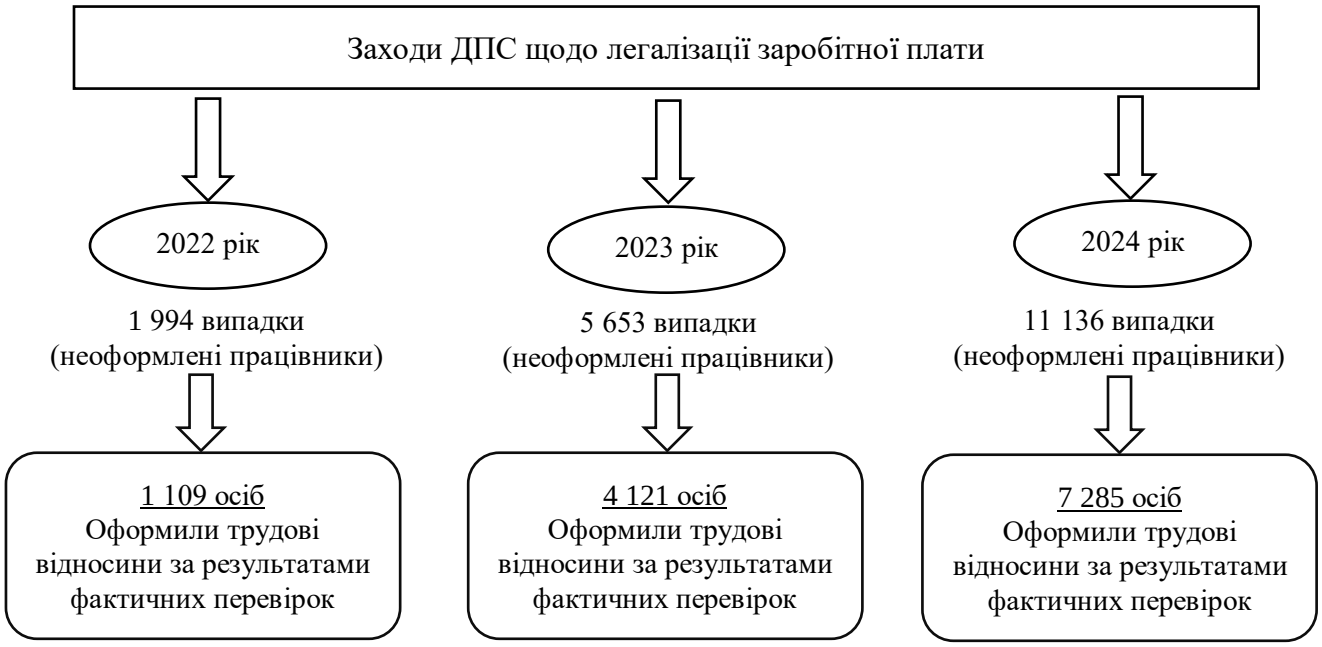

Рис. 2.8. Заходи ДПС щодо легалізації заробітної плати

Джерело: сформовано автором на підставі [11]

Аналіз результатів контрольно-перевірочної діяльності ДПС, рис. 2.8, щодо виявлення неофіційної зайнятості засвідчує стрімке зростання ефективності заходів з легалізації заробітної плати протягом 2022 – 2024 років. Кількість виявлених випадків порушень трудового законодавства зросла з 1 994 у 2022 році до 11 136 у 2024 році, тобто збільшилася у 5,6 рази, що свідчить про посилення контрольної функції податкових органів та вдосконалення методів виявлення тіньової зайнятості. За результатами фактичних перевірок трудові відносини оформили 1 109 осіб у 2022 році, 4 121 особи у 2023 році та 7 285 осіб у 2024 році, що підтверджує якісний відбір об’єктів перевірки та високу результативність контрольних заходів, хоча масштаби виявлених порушень водночас вказують на збереження системної проблеми тіньової зайнятості в українській економіці.

Отже, проведене дослідження свідчить, що ухилення від сплати ПДФО має масовий характер і реалізується переважно через тіньову зайнятість та виплату неофіційних доходів, що зумовлює щорічні втрати бюджету. Попередження цих порушень можливе лише за умови комплексної модернізації системи контролю, включаючи цифровізацію моніторингу фінансових потоків та підвищення податкової культури населення.

РОЗДІЛ 3. ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПОДАТКОВОГО АУДИТУ, ЯК ІНСТРУМЕНТУ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ЧЕРЕЗ ПРОТИДІЮ НЕСПЛАТИ ПОДАТКІВ ТА УХИЛЕННЮ ВІД ОПОДАТКУВАННЯ

Ефективна детінізація економіки України потребує не лише аналізу проблем тіньового сектору та виявлення схем ухилення від оподаткування, а передусім розробки конкретних механізмів удосконалення системи податкового контролю, які враховуватимуть як глобальні тенденції цифровізації фіскального адміністрування, так і специфічні умови функціонування вітчизняної економіки.

Проведений у попередніх розділах аналіз засвідчив, що попри позитивну динаміку скорочення рівня тіньової економіки та зростання результативності контрольно-перевірочної діяльності, податкові втрати державного бюджету залишаються на критично високому рівні, перевищуючи 400 млрд грн щорічно. Водночас традиційні методи податкового аудиту демонструють обмежену спроможність протидіяти складним багаторівневим схемам мінімізації податкових зобов’язань, які активно використовують недоліки законодавства, міжнародні офшорні структури та фіктивне документообігове супроводження господарських операцій. У цьому контексті актуалізується необхідність системної трансформації підходів до організації податкового аудиту, яка має базуватися на впровадженні інноваційних технологій автоматизованого контролю, посиленні превентивної складової через ризико-орієнтоване планування перевірок та інтеграції вітчизняної системи фіскального моніторингу до міжнародних стандартів обміну податковою інформацією, що створить передумови для якісно нового рівня протидії несплаті податків та забезпечить довгострокову фінансову стабільність держави.

Основні проблеми існуючої системи ризико-орієнтованого відбору платників для податкового аудиту зосереджені навколо декількох критичних аспектів. Насамперед діючі критерії оцінки ризиків базуються переважно на формальних кількісних показниках звітності без достатнього врахування

галузевої специфіки та економічної логіки бізнес-процесів платника. Система моніторингу критеріїв оцінки ризиків фіксує відхилення від статистичних норм, однак не аналізує їх економічну обґрунтованість у контексті реальної діяльності підприємства. Також відсутній комплексний підхід до оцінки податкових ризиків у розрізі всіх видів податків та обов'язкових платежів, що дозволяє недобросовісним платникам використовувати різні схеми мінімізації. Недостатньо використовуються можливості міжвідомчої взаємодії та зовнішніх джерел даних для верифікації інформації, наданої платниками у звітності.

Для підвищення ефективності ризико-орієнтованої моделі пропонується впровадити систему багаторівневої оцінки податкових ризиків, яка включає наступні компоненти:

1) Автоматизований скринінг усіх платників на основі розширеного переліку індикаторів податкових ризиків. До існуючих критеріїв СМКОР доцільно додати такі показники:

- коефіцієнт відхилення рентабельності від середньогалузевої (критичне значення – відхилення більше ніж на 50 %);
- індекс концентрації контрагентів (частка трьох найбільших контрагентів у загальному обороті понад 70 %);
- показник зміни структури витрат (різка зміна структури витрат понад 30% без об'єктивних причин);
- коефіцієнт податкового навантаження відносно обороту (значно нижчий за мінімальні показники, типові для галузі);
- індикатор транзитних операцій (співвідношення обороту до чистого доходу понад 10:1).

2) Поглиблений аналіз платників із середнім та високим рівнем ризику, який передбачає:

- дослідження структури власності та виявлення кінцевих бенефіціарів через відкриті реєстри та бази даних;
- аналіз ланцюгів постачання та перевірку реальності господарських операцій із основними контрагентами;

- порівняння декларованих показників із непрямими індикаторами діяльності;
- моніторинг судових справ, виконавчих проваджень та наявності податкового боргу;
- перевірку наявності ознак участі у схемах мінімізації оподаткування (операції з ризиковими контрагентами, використання офшорних юрисдикцій, штучне дроблення бізнесу).

3) Прийняття рішення про включення до плану перевірок, а саме: визначення пріоритетних напрямів перевірки та переліку питань, що підлягають дослідженню та оцінка потенційного обсягу донарахувань та економічної доцільності проведення перевірки.

Критично важливим елементом удосконаленої ризико-орієнтованої моделі є впровадження галузево-специфічних профілів ризиків. Досвід податкових органів розвинених країн свідчить, що універсальні критерії оцінки ризиків мають обмежену ефективність через суттєві відмінності в економіці різних секторів. Для ключових галузей української економіки (агропромисловий сектор, енергетика, роздрібна торгівля, IT-сектор, будівництво, транспорт) необхідно розробити спеціалізовані набори індикаторів ризиків, які враховують особливості оподаткування, типові схеми мінімізації податків та специфічні ознаки фіктивної діяльності.

Окремим напрямом удосконалення ризико-орієнтованого підходу є формування інтегрованої системи динамічного моніторингу податкових ризиків у режимі реального часу. Незважаючи на наявність у практиці ДПС окремих автоматизованих інструментів податкового контролю, оцінювання податкових ризиків наразі здійснюється переважно у періодичному форматі (квартальному або річному) та не забезпечує безперервного перегляду ризикового профілю платника. У зв’язку з цим доцільним є впровадження механізму постійного моніторингу критичних транзакцій і подій, що можуть свідчити про порушення податкового законодавства. Технічна реалізація такого підходу можлива шляхом інтеграції інформаційних систем ДПС із системами електронного

адміністрування ПДВ, електронних акцизних марок, реєстрами речових прав на нерухоме майно, а також системами електронних розрахунків ПРРО, що дозволить підвищити оперативність і адресність податкового контролю.

Аналіз міжнародного досвіду податкового адміністрування свідчить, що провідні країни Європейського Союзу вже понад десятиліття використовують стандартизовані електронні формати обміну даними між платниками та податковими органами, що радикально трансформувало підходи до податкового контролю. Впровадження електронного аудиту на базі SAF-T (Standard Audit File – Tax) дозволило податковим органам Португалії, Франції, Польщі, Литви, Австрії та інших країн, табл. 3.1, перейти від вибіркових документальних перевірок до суцільного автоматизованого аналізу фінансово-господарських операцій усіх платників у режимі, наближеному до реального часу.

В Україні впровадження SAF-T UA передбачалося поетапним запровадженням е-аудиту: з 1 січня 2025 року – для великих платників податків, а з 1 січня 2027 року – для всіх платників податку на додану вартість. Водночас у результаті конструктивного діалогу між органами державної влади та бізнес-спільнотою 17 липня 2025 року законопроєкт про SAF-T UA було відкликано з метою доопрацювання, оскільки провідні об’єднання бізнесу, зокрема Європейська Бізнес Асоціація, Американська торговельна палата та НАБУ, звернули увагу на недоліки та потенційні ризики надмірного навантаження.

Відкликання законопроєкту не свідчить про відмову від концепції електронного аудиту, а, навпаки, засвідчує прагнення сформувати більш збалансовану модель його реалізації. Запровадження SAF-T залишається актуальним напрямом податкової модернізації, з огляду на євроінтеграційні процеси України та необхідність гармонізації національної системи податкового контролю з європейськими стандартами, при цьому для значної частини українських компаній, що здійснюють діяльність у країнах ЄС, такий формат звітності вже є звичним елементом фінансової практики.

Таблиця 3.1

Досвід впровадження SAF-T у країнах Європи [9]

Країна	Статус впровадження	Початок / Обов’язковість
Португалія	Впроваджено, обов’язково	2009 / щомісячно
Австрія	Впроваджено, на вимогу	2009
Люксембург	Впроваджено, на вимогу	2011
Франція	Впроваджено, на вимогу	2014
Польща	Впроваджено, обов’язково	2016 / з 2020 заміна VAT
Литва	Впроваджено, на вимогу	2019 / > €30,000
Норвегія	Впроваджено, обов’язково	2020 / з 2022 заміна VAT
Румунія	Впроваджено, обов’язково	2022 / щомісячно
Данія	Впроваджено, поетапно	2024 / поетапне
Болгарія	Заплановано, поетапно	2026 / поетапне
Чехія	Впроваджено	2024
Україна	Призупинено	Планувалося на 2025

Практична апробація SAF-T UA у 2025 році демонструє, що вже понад 40 компаній долучилися до пробного проєкту та надали податковій службі більше 80 звітів. До тестування долучилися насамперед великі платники податків – торгові, виробничі та ІТ-компанії. У вересні 2025 року ДПС розширила коло учасників, звернувшись до банківських установ із пропозицією долучитися до подання звітності за стандартом. Для спрощення взаємодії з фінансовими установами щодо технічних аспектів формування та передачі SAF-T UA створено спеціалізований комунікаційний канал Google Chat Bank на базі платформи Google Chat.

Згідно з Планом цифрового розвитку Державної податкової служби України до 2030 року [12], впровадження інформаційно-комунікаційної системи «Е-аудит» має забезпечити переведення податкового контролю на якісно новий рівень, виокремлено на рис. 3.1.

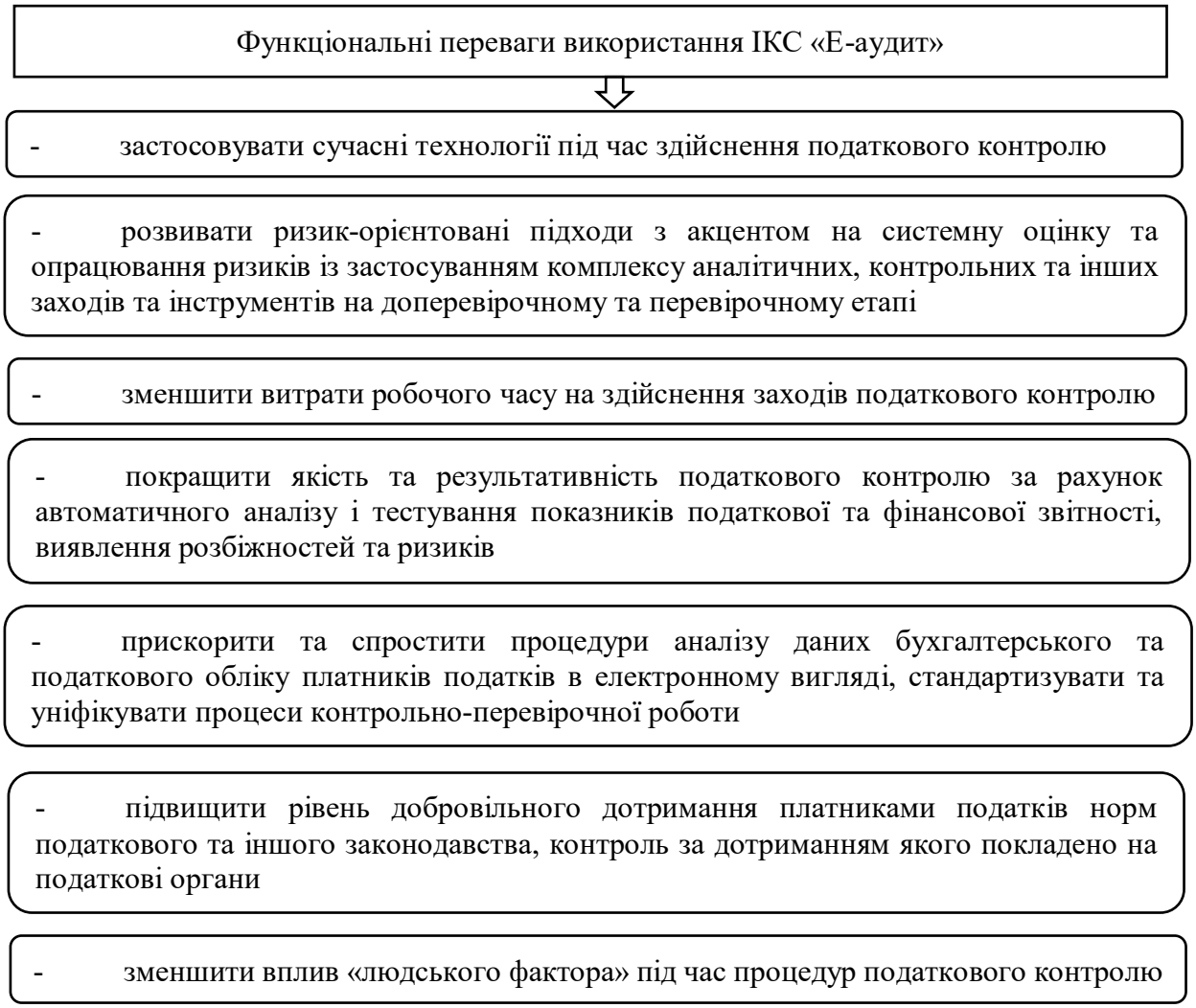

Рис. 3.1. Переваги використання ІКС «Е-аудит»

Джерело: сформовано автором на підставі [12]

Окрім технологічних та організаційних заходів, необхідно звернути увагу на вдосконалення нормативно-правової бази податкового аудиту. Аналіз чинного законодавства виявив низку прогалин, які ускладнюють боротьбу з ухиленням від оподаткування.

Недосконаліть процедури визнання контрагентів ризиковими, наразі ДПС може заблокувати податкові накладні постачальника через СМКОР, але не має ефективних інструментів для припинення діяльності фіктивних підприємств. Потрібно надати контролюючим органам право звертатися до суду з позовами про ліквідацію юридичних осіб, які систематично використовуються для формування схемного податкового кредиту.

Недостатня відповідальність за надання податкових консультацій щодо агресивних схем мінімізації. У розвинених країнах діють жорсткі вимоги до розкриття інформації про податкові схеми – Mandatory Disclosure Rules. Консультанти, які розробляють та впроваджують агресивні схеми оптимізації, зобов'язані повідомляти про них податкові органи. В Україні подібний механізм відсутній, що дозволяє безконтрольно поширюватися сумнівним практикам.

Водночас слід визнати, що жодні, навіть найдосконаліші інструменти податкового контролю не дадуть очікуваного результату без зміни ставлення суспільства до сплати податків. Високий рівень тіньової економіки в Україні значною мірою зумовлений низькою податковою культурою населення та бізнесу, коли ухилення від податків не сприймається як соціально неприйнятна поведінка. Необхідна масштабна просвітницька кампанія, яка б пояснювала громадянам прямий зв'язок між сплатою податків та рівнем соціально-економічного розвитку держави, особливо в умовах воєнного стану.

Підсумовуючи запропоновані напрями вдосконалення податкового аудиту, можна стверджувати, що їх комплексна реалізація дозволить: підвищити ефективність виявлення схем ухилення від оподаткування через впровадження ризико-орієнтованого підходу та електронного аудиту; скоротити адміністративне навантаження на сумлінних платників завдяки диференційованому підходу та автоматизації процедур; зменшити корупційні ризики через прозорість критеріїв відбору для перевірок та автоматизацію прийняття рішень; забезпечити додаткові надходження до бюджету за рахунок детінізації економічних операцій.

Отже, реалізація запропонованих заходів потребує координації зусиль різних органів державної влади, конструктивного діалогу з бізнес-спільнотою та поетапного впровадження з обов'язковим моніторингом результатів. Досвід інших країн демонструє, що трансформація системи податкового контролю є довгостроковим процесом, який вимагає не лише технологічних інвестицій, а й зміни організаційної культури податкових органів та формування партнерських відносин з платниками.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі здійснено комплексне дослідження податкового аудиту як ключового інструменту детінізації економіки України через протидію несплаті податків та ухиленню від оподаткування. Виконане дослідження уможливило розробку системи заходів щодо модернізації податкового аудиту, які спираються на критичну оцінку існуючої практики та враховують успішний досвід країн з високим рівнем податкової дисципліни. Основні результати дослідження полягають у наступному:

1) Досліджено теоретичні засади детінізації економіки України, які засвідчують, що тіньова економіка є багатогранним явищем, яке охоплює різні форми неофіційної, прихованої та нелегальної діяльності, кожна з яких потребує специфічних підходів до врегулювання. Розгляд основних теоретичних концепцій дозволяє стверджувати, що для української економіки найбільш релевантним є комплексний підхід, який поєднує елементи правової школи щодо удосконалення інституційного середовища з практичними заходами посилення податкового контролю. Особливо важливим у цьому контексті є розвиток ефективних механізмів податкового аудиту як інструменту детінізації, оскільки саме недосконаліть податкової системи та слабкість контрольних механізмів створюють сприятливі умови для ухилення від оподаткування та несплати податків.

2) Варто відзначити, що сучасні методичні основи податкового аудиту базуються на інтегрованому використані ризико-орієнтованого підходу, цифрових та аналітичних інструментів, що гарантують суттєво вищий рівень результативності контрольних заходів. Статистичні дані ДПС України за 2021 – 2024 роки демонструють практичну результативність удосконалених методичних засад, при скороченні кількості перевірок 2024 року до 2021 року на 30,0 % обсяг донарахувань зріс у 2 рази.

3) Проаналізовано стан та динаміку тіньової економіки в Україні за період 2021 – 2024 років, яка засвідчує складну траєкторію її розвитку, що

безпосередньо корелює з макроекономічними потрясіннями та воєнними викликами. Інтегральний показник рівня тіньової економіки досяг свого піку у 2022 році на рівні 31,29 %, після чого спостерігається стійка тенденція до його зниження – 25,6 % у 2023 році та 19,78 % у 2024 році, що свідчить про поступову адаптацію економіки та ефективність детінізаційних заходів. Розрахунки податкових втрат від функціонування тіньового сектору, здійснені на основі показників ВВП, рівня тіньової економіки та податкового навантаження, демонструють, що держава щорічно недоотримує 411 – 421 млрд грн потенційних податкових надходжень. Незважаючи на позитивні тенденції детінізації, значні обсяги податкових втрат залишаються критичною проблемою для фінансової безпеки держави та вимагають подальшого вдосконалення механізмів податкового адміністрування і боротьби з ухиленням від оподаткування.

4) Проведене дослідження показало, що результативність податкового контролю у протидії ухиленню від сплати ПДВ значною мірою визначається тим, наскільки оперативно й обґрунтовано податкові органи здатні відокремлювати звичайні господарські дії від тих, що мають ознаки ризикових. Попри певні позитивні зміни у підходах до моніторингу ризиків, система контролю все ще стикається з викликами, пов’язаними зі швидкою еволюцією схем мінімізації зобов’язань та неоднаковим рівнем цифрової готовності різних сегментів економіки.

5) Досліджено, що великі підприємства в Україні досі намагаються мінімізувати податок на прибуток переважно через внутрішньогрупові канали – роялті, відсотки за позиками, управлінські послуги, заниження експортних цін і використання ФОПів замість трудових договорів. Однак за останні два роки відновлення документальних перевірок і перехід аудиторів до глибокого економічного аналізу призвели до того, що у 2024 році за результатами податкового контролю донарахування становили 12,5 млрд грн, а загальні надходження податку зросли на 83 % порівняно з довоєнним періодом.

6) За результатами дослідження визначено, що ухилення від сплати ПДФО має масовий характер і реалізується переважно через тіньову зайнятість та виплату неофіційних доходів, що зумовлює щорічні втрати бюджету. Попередження цих порушень можливе лише за умови комплексної модернізації системи контролю, включаючи цифровізацію моніторингу фінансових потоків та підвищення податкової культури населення.

7) Обґрунтовано напрями вдосконалення податкового аудиту, комплексна реалізація яких дозволить: підвищити ефективність виявлення схем ухилення від оподаткування через впровадження ризико-орієнтованого підходу та електронного аудиту; скоротити адміністративне навантаження на сумлінних платників завдяки диференційованому підходу та автоматизації процедур; зменшити корупційні ризики через прозорість критеріїв відбору для перевірок та автоматизацію прийняття рішень; забезпечити додаткові надходження до бюджету за рахунок детінізації економічних операцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артюх О. В. Податковий аудит як завдання з надання достатньої впевненості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент.* 2015. Вип. 12. С. 235-238. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2015_12_55 (дата звернення: 15.05.2025).

2. Варналій З. С. та ін. Економічна безпека : навч. посіб. / за ред. д-ра екон. наук, проф. З. С. Варналія. Київ : Знання, 2009. 647 с.

3. Державний веб-портал бюджету для громадян. *Open budget.* URL: https://openbudget.gov.ua/ (дата звернення: 10.08.2025).

4. Дубровський В., Гетман О., Черкашин В.. Порівняльний аналіз фіскального ефекту від застосування інструментів ухилення/уникнення оподаткування в Україні. *Інститут соціально-економічної трансформації CASE Україна Економічна експертна платформа. Київ, жовтень 2024.* URL: https://iset-ua.org/images/Shemi-2024-final.pdf (дата звернення: 20.09.2025).

5. Електронна звітність. XSD (визначення схеми XML для стандартного аудиторського файлу SAF-T UA). *Державна податкова служба України.* URL: https://tax.gov.ua/elektronna-zvitnist/xsd-viznachennya-shemi-xml/ (дата звернення: 27.04.2025).

6. Контрольно-перевірочна робота. *Державна податкова служба України.* URL: https://tax.gov.ua/diyalnist-/pokazniki-roboti/kontrolno-perevirochna-robota/ (дата звернення: 27.04.2025).

7. Костюк Б. В. Організація податкового аудиту на підприємстві. *Економіка і регіон.* 2015. № 1. С. 124-129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/econrig_2015_1_22. (дата звернення: 15.05.2025).

8. Кругла Н. М. «Податковий аудит» - це напрямок аудиторської діяльності чи процесуальні дії контролюючих органів? *Фінансовий простір*. № 3 (23). 2016. С. 26-30. URL: https://fp.lnu.edu.ua/index.php/fp/article/view/474/472 (дата звернення: 15.05.2025).

9. Олег Щербатенко. Готуємося до е-аудиту: все, що потрібно знати про впровадження SAF-T. *IT Ukraine Association.* URL: https://itukraine.org.ua/gotuyemosya-do-e-auditu-vse-shho-potribno-znati-pro-vprovadzhennya-saf-t/ (дата звернення: 16.10.2025).

10. Офіційний сайт Міністерства Фінансів України. URL: https://minfin.com.ua/ (дата звернення: 18.06.2025).

11. Плани та звіти роботи Державної податкової служби України. *Державна податкова служба України.* URL: https://tax.gov.ua/diyalnist-/plani-ta-zviti-roboti-/396505.html (дата звернення: 27.04.2025).

12. План цифрового розвитку Державної податкової служби України до 2030 року: Наказ Міністерства фінансів України від 24 груд. 2024 р. № 660. 2024. С. 45.

13. Податковий кодекс України : Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 13-14, № 15-16, № 17, ст.112. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text (дата звернення: 27.04.2025).

14. Понад 20% від експорту зерна здійснюють ризикові підприємства. БЕБ надало до КМУ пропозиції. *Бюро економічної безпеки України.* URL: https://esbu.gov.ua/news/20-vid-eksportu-zerna-zdiisniuiut-ryzykovi-pidpryiemstva-beb-nadalo-do-kmu-propozytsii (дата звернення: 25.09.2025).

15. Презентація технічного опису стандартного аудиторського файлу SAF-T UA. *Державна податкова служба України.* URL: https://tax.gov.ua/baneryi/saf-t-ua/prezentatsiya/791398.html (дата звернення: 27.04.2025).

16. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність: Закон України від 21.12.2017 № 2258-VIII: станом на 26 груд. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19#Text (дата звернення: 15.05.2025).

17. Про внесення змін до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня тіньової економіки: Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 20.01.2021 № 104. URL: https://ips.ligazakon.net/document/ME210027 (дата звернення: 20.05.2025).

18. Фільо М. М. Податкові втрати та податкові розриви : можливості ідентифікації. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова.* 2014. Т. 19. Вип. 5-6. С. 115-120.

19. Я. В. Поплюйко, М. О. Мельник. Оцінка рівня тіньової економіки України в період воєнного стану та визначення ключових факторів впливу. *СТАТИСТИКА ТА ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ.* 2025. № 2. С. 17-29.

20. Castells M., Portes A. World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy. «The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Advanced Developed Countries». Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1989.

21. De Soto H. The Other Path: The Economic Answer to Terrorism, book preface dates from 2002. «Harper Collins» 1989. New York.

22. Employment, Incomes and Equality – A strategy for increasing productive employment in Kenya, final report from the Kenya-Mission under the World Employment Programme, International Labour Organization. Geneva, 1972.

23. Feige, E.L. (2016). Reflections on the meaning and measurement of unobserved economies: What do we really know about the “shadow economy”? Journal of Tax Administration, 2(1), 5-41.

24. Keith Hart. Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. Journal of Modern African Studies. 1973. 11(1). P. 61–89.

25. Maloney W. Does Informality Imply Segmentation in Urban Labor Markets? Evidence from Sectoral Transitions in Mexico. 1999. P. 275–302. The World Bank Economic Review, 13.

26. Moser C. Informal Sector or Petty Commodity Production: Dualism or Dependence in Urban Development. «World Development». 1978. Vo1. 6. No. 9/10. P. 1041–1064. Pergamon Press, Oxford (GB).

27. Sethuraman. The Urban Informal Sector: Concept, measurement and Policy. «International Labour Review». 1976. Vol. 114. No. 1. ILO, Geneva.

28. Williams, C.C. (2015). Out of the shadows: Classifying economies by the extent and nature of employment in the informal economy. International Labour Review, 154, 331-351.